

ΚΩΣΤΑ ΑΛ. ΠΕΤΡΟΝΙΚΟΛΟΥ
ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΟΥ

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ 1821

Φτωχὸ Μεσολόγγι... Ὅλη ἡ δόξα τῆς γῆς
μὲ Σὲ ἂν μετρηθῆ, δὲν θὰ φτάσει ὅση κι ὅση
τῆ λάμψη ἐκείνη τῆς θείας σου αὐγῆς
νὰ σβήσει ποτὲ ἢ νὰ θαμπώσει...

Μ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ «ΜΕΣΟΛΟΓΓΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ»

ΣΕΙΡΙΟΣ
1973

Ἡ ἐλευθερία τὴν ὥρα πού ἀναδύεται ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ Μεσολογγίου.
Ἔργο τοῦ Ντελακρούα, πού βρίσκεται στὸ
Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθηνᾶς.

Ἡ Ἐξοδος.

Ὁ ἐπίσκοπος Ἰωσήφ Ρωγῶν μεταλαμβάνει τοὺς ἀγωνιστὲς καὶ τοὺς ὄπλαρχηγούς τῆ νύχτα τῆς Ἑξόδου.

Ἡ ἔφοδος τῶν Τουρκαλβανῶν στὰ τείχη τοῦ Μεσολογγίου.

Πίνακας περιεχομένων

Ἔργα Κ. Πετρονικολοῦ.....	6
Μιά Παράδοση.....	9
Εἰσαγωγή.....	12
Μάρτιος 1821.....	14
Ὀκτώβριος 1822.....	16
Ἀπρίλιος 1825.....	18
Ἡ Ἔξοδος.....	21

www.pentalofo.gr

Ἔργα Κ. Πετρονικολού

1. Τρία δράματα, με συνεργασία Α. Λεονάρδου, Πάτραι 1946 (θεατρικό).
2. Ἰλιάδα, εἰς ὁ εἰκόνες, συνεργασία Α. Λεονάρδου, Ἀθῆναι 1946 (θεατρικό).
3. Νύχτα χαλασμοῦ, με συνεργασία Α. Μεταξά, Πάτραι 1950 (θεατρικό).
4. Ὁ Ματρόζος, Πάτραι 1951 (θεατρικό).
5. Ἐδῶ τὸ λένε Μεσολόγγι, Ἀθῆναι 1959 (θεατρικό).
6. Ὁ Γυφτοδάσκαλος, Κέρκυρα 1962 (θεατρικό).
7. Συντακτικὸν Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Ι. Κολλάρος, Ἀθῆναι 1962.
8. Προσκυνητὴς στὸ Μεσολόγγι: ἱστορικὴ σύνθεση, σελίδες 170, Γιάννινα 1968.
9. Ποδολοβίτσα, Πεντάλοφος: ἀναμνήσεις ἀπ' τὴ γενέθλια γῆ: Ἀθῆναι 1972.
10. Τροιζήνα: μῦθος καὶ ἱστορία.
11. Τὸ Μεσολόγγι καὶ ἡ προσφορά του στὸν Ἀγῶνα τοῦ 21, Ἀθῆναι 1973 (Ὁμιλία).

Ὁ Τύμβος

ΕΝ ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ
 ΗΝΙ ΛΕΩΝΙΔΑΙ ΠΟΛΥΠΛΗΘΕΙΣ ΕΝΘΑ ΚΕΟΝΤΑΙ
 ΕΙΝΕΚ· ΕΛΕΥΘΕΡΙΗΣ ΙΦΙ ΜΑΧΕΣΑΜΕΝΟΙ
 ΧΡΗΗΔΔΗ

ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ	ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ
Α	Β
ΧΡΗΗΔΔΗ	ΧΡΗΗΔΔΗ

Ἦτοι: Ἴδου πολυπληθεῖς Λεωνίδαι κείνται
 ἐδῶ, ἀφοῦ ἠγωνίσθησαν γενναίως διὰ τὴν
 ἐλευθερίαν
 1838

Πολιορκία Α΄ 1822	Πολιορκία Β΄ 1825
----------------------	----------------------

Στὴν ἱερὴ μνήμη τῶν δασκάλων μου, γιὰ ὅσα πολλὰ καὶ πολύτιμα ἐφόδια μοῦ ἔδωσαν:

Περικλῆ Στραβοδήμου, τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Πενταλόφου.

Κώστα Στεργιοπούλου, Σχολάρχου Αἰτωλικοῦ.

Παναγῆ Μάνεση, Ἑλληνοδιδασκάλου.

Ἰωάννου Παπαγεωργίου, Ἑλληνοδιδασκάλου.

Νικολάου Μαλακάση, Γυμνασιάρχου Μεσολογγίου.

Μαρίνου Κολιακοπούλου, Καθηγητοῦ.

Ξενοφῶντος Ἀλεξοπούλου, Καθηγητοῦ.

Σπύρου Ἀναγνωστοπούλου, Καθηγητοῦ.

Νικολάου Κουδέλη, Καθηγητοῦ.

Ἰωάννου Σαρλῆ, Καθηγητοῦ.

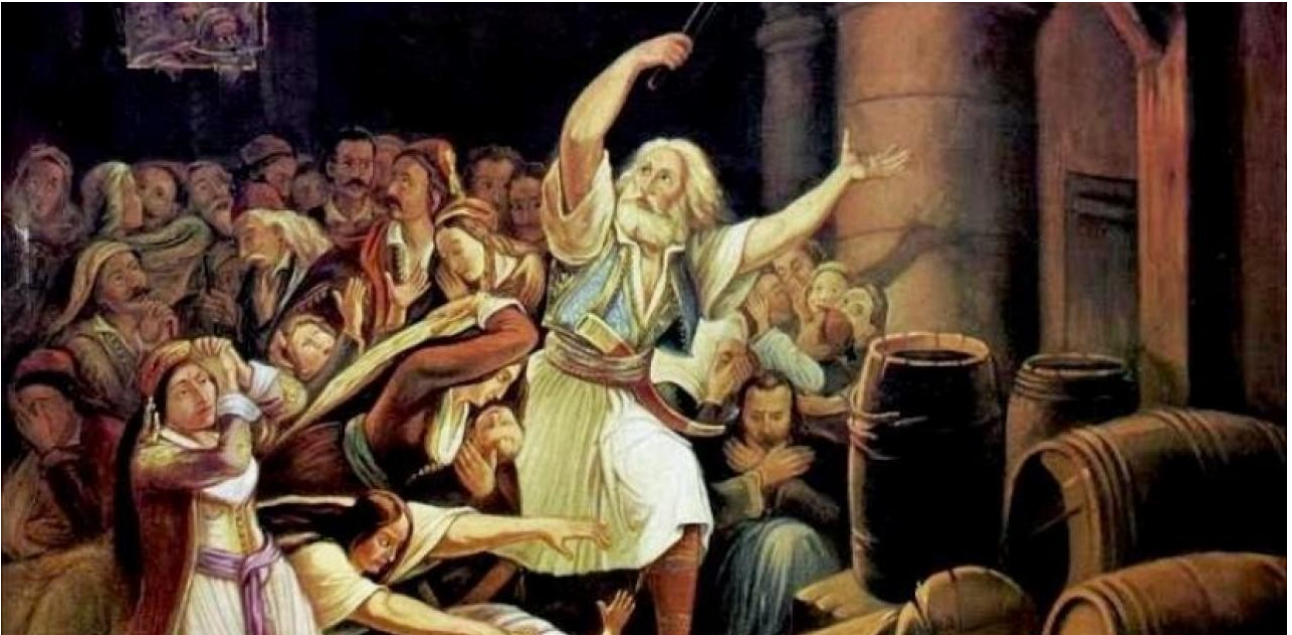
Κωνσταντίνου Κουτσούμπα, Καθηγητοῦ.

Ἀποστόλου Χαρίση, Καθηγητοῦ.

Λεωνίδα Μόρφη, Καθηγητοῦ.

Ἡ Πύλη τοῦ Μεσολογγίου, στὴν εἴσοδο τῆς Πόλεως.

Ἡ ἀνατίναξη τῆς μπαρουταποθήκης ἀπὸ τὸν Χρῆστο Καψάλη.

Ντάπια μὲ κανόνια στό τεῖχος τοῦ Μεσολογγίου

Μιά Παράδοση

Γῆ καὶ τὴν πλάθει ὁ Φίδαρης, κι ὁ Ἄσπρος
πλατειὰ τὴν ἀγκαλιάζει. Γῆς ρηχιᾶς,
θαλασσινέ, τὸ δρόμο πῆρες καὶ ἦρθες
καθὼς ἔρχεται ὁ γλᾶρος κι ὁ τσουκνιάς.

Ἦρθες ἀπὸ τ' ἀγνώριστο, ἀπὸ πέρα...
ἀπὸ ποῦ; δὲν τὸ ξέρεις οὔτε σύ...
Ἔφερνες τ' ἅγια λείψανα μιᾶς πίστης
καὶ μιᾶς φυλῆς τὴ βούλα τὴ χρυσοῦ.

Ἦρθες μὲ μιὰ κουρσάρικη γαλέρα,
ταμπούρι ἔψαχνες νάβρεις καὶ χωσιὰ.
Λημέριασες ἐδῶ νὰ μελετήσεις
καινούργια κοῦρσα κι ἄλλα φονικά.

Τρόμος τοῦ Τούρκου καὶ τοῦ Φράγκου. Ξάφνου
στὰ τρώει καημὸς τὰ φύλλα τῆς καρδιᾶς.
Κουρσάρους κ ἐρωτεύτηκες τὴ λίμνη.
τὴν ἡμερὴ καὶ γίνεσαι ψαράς...

Ἦστερα, καπετάνιος μιᾶς γολέττας,
ἄπλωσες τὰ φτερὰ τοῦ ταξιδιοῦ
ἀπὸ τῆς Μαύρης θάλασσας τὶς ἄκρες
ἴσαμε τοὺς γιालοὺς τοῦ Μισιριοῦ.

Καὶ ξανάρθες. Χτιστό σου ἐδῶ τὸ σπίτι.
Πραματευτῆς καὶ κοσμογυριστῆς,
τὸ μετὰξι κουβάλησες τῆς Δύσης
καὶ τὸ χρυσάφι τῆς Ἀνατολῆς.

Τοῦ χωραφιοῦ καὶ τοῦ ἰβαριοῦ ξωμάχος,
ἄδρσι κάτω ἀπ' τὰ χέρια σου οἱ καρποί,
τὸ μελιχρὸ αὐγοτάραχο τῆς λίμνης
κ' ἡ σταφίδα τοῦ κάμπου ἢ γαλανή.

Ἔστερα, δὲν τὸ ξέρω πῶς καὶ πότε,
στὸ νοῦ σου φεγγοβόλησε νέο φῶς.
Ὅρθός, μὲ τὰ βιβλία τῶν Ἑλλήνων,
μιλᾷς... δάσκαλος εἶσαι καὶ σοφός!

Μὰ ἦταν τὰ χρόνια δίσεχτα... ὁ Σουλτάνος
ἀλύπητος, ραγιὰς πάντα ὁ λαός...
Νά... λυτρωτῆς ὁ Μόσκοβος. Καὶ πρῶτος
κουρσάρος πάλε ἐσὺ κι ἄρματολός!

Κ' εἶπες τῆς Λίμνης: κάμε τὸ βιός σου
καράβια καὶ μπουρλότα καὶ φωτιά!
Κ' εἶπες τῆς γῆς σου; δός μου παλληκάρια.
Τὸ σπίτι στάχτη... θάλασσα, βουνά!

Κι ὁ λυτρωτῆς ὁ Μόσκοβος ὁ πλάνος
πάει μὲ τὰ διαβατάρικα πουλιά...
Λιμνοθάλασσα, λιάπικο χατζάρι
σ' ἀλικοβάφει... θάνατος κ' ἐρμιά...

Καὶ σὺ, κουρσάρε, δάσκαλε, ξωμάχε,
κλέφτη,πραματευτή, ποῦ τριγυρνᾷς;
Ἄσκητῆς ρασοφόρος τ' ἄγιονόρους
στοχάζεσαι καὶ δέεσαι... καρτεράς...

Καρτεράς... δὲν πεθαίνεις. Ἀπὸ πέρα
πρόβαλες. Δὲν ξέρεις ἀπὸ ποῦ.
Κρατᾷς τ' ἄγια λείψανα μιᾶς πίστεως
καὶ τῆ χρυσῆ τῆ βούλα ἐνὸς λαοῦ.

Καὶ πάλε, νά! τὸ δεύτερο τὸ Ἀνάστα,
τὸ Ἀνάστα τὸ μεγάλο... Καὶ σὺ ὀρθός!
Λιμνοθάλασσα, κάστρο στοιχειωμένο,
τάστρο τοῦ Γένους! Καὶ σὺ πάντα ὀμπρός!

Δὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι σ' ἡῦρε ἢ ὦρα
τοῦ μυριοδοξασμένου Χαλασμοῦ...
Ὁρμησες, τουρκομάχε καπετάνιε...
τὸ ρέμα ποιοῦ σὲ πῆρε ποταμοῦ;

Χάνεσαι, μὰ δὲ σβήνεσαι... Φυλάχτρα
ἢ ἀθάνατή σου δύναμη, καθὼς
φυλάγει, μέσα στοὺς ρυθμοὺς τοῦ Ὁμήρου,
τὸν ἥρωα ὁ προστάτης του ὁ Θεός!

Ἄνάμεσα ἀπ' τὴ χώρα τὴ δαρμένη
ἀπ' τὸ μισεμὸ τὸν ξεπεσμὸ
σὲ εἶδαμε. Γαληνὸς ἀργοπερνοῦσες
καὶ τραβοῦσες ψηλὰ πρὸς τὸ βουνό...

Μὲ μιὰ φλογέρα ἀπὸ βοσκὸ παρμένη
νεράϊδες δένεις καὶ καρδιές... Ποιητής!
Κρατᾶς τ' ἄγια τὰ λείψανα μιᾶς πίστεως
καὶ τὴ χρυσῇ τὴ βούλα τῆς Φυλῆς!

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

«Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας».

Εἰσαγωγή

«Πουθενά ἄλλοῦ δὲν ἄστραψε πιὸ δυνατὰ καὶ πιὸ ξάστερα τὸ οἰκουμενικὸ νόημα τοῦ 21 ὅπως στὸ Μεσολόγγι. Γιατὶ καμμιά σύγκριση καὶ κανένας παραλληλισμὸς δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ πρὸς ὁποιοδήποτε ἄλλο ὀλοκαύτωμα τοῦ 21: τῶν Ψαρῶν, ἃς ποῦμε, τῆς Χίου. Γιατὶ τὰ Ψάρὰ ἀντιμετώπισαν τὴ βία ἥρωικά... ἡ Χίος τὴν ὑπέστη... τὸ Μεσολόγγι ὅμως τὴν ἐξηυτέλισε!¹» «Τὸ θαῦμα τοῦ Μεσολογγίου, σὰν ἓνα συνολικὸ φαινόμενο ἀπὸ ψυχικὲς δυνάμεις Ξαφνικὲς κι ἀπίστευτες, θρεμμένες καὶ μεγαλωμένες μέσα στὴ λαϊκὴ ψυχὴ σὰν ἓνα ἀπίστευτο παράδειγμα ὁμόνοιας ἀδερφικῆς μαζὶ καὶ ἐξαίσιας φιλοτιμίας, σὰν ξωτικὸ ἀνθοβόλημα πρωτόγνωρης παλληκαριᾶς, ὅπου ὁ ἓνας δίνεται θυσία στοὺς ἄλλους καὶ οὔ πολλοὶ προσφέρονται χαρούμενοι σὲ ἓναν σκοπὸ μονάχο... τὸ θαῦμα τοῦ Μεσολογγίου, ποὺ εἶναι γέννημα καὶ καύχημα τῆς καρδιᾶς τῆς ἀντρεωμένης τῆς Ἑλλάδος, καρδιᾶς ποὺ τὴν ἔθρεψαν τετρακόσιων χρόνων μύριοι ἀγῶνες μὲ σύντροφο μονάχο τὸ μῖσος στὸν ἐχθρὸ καὶ τῆς λευτεριᾶς τὸν πόθο, ἐγύμνασε κι ἀκόνισε καὶ ἔκαμε ν' ἀστράφει στὸ σκοτάδι μέσα μιὰ δύναμη ὑπεράνθρωπη, δοκιμασμένη στὴν πέτρα ἀπάνω τῆ σκληρῆ, ποὺ λέγεται σκλαβιά. Ἀπ' αὐτοὺς τοὺς μαρτυρικοὺς ἀγῶνες βγήκε, σὰν ἀπ' τὴ φωτιὰ τὸ ἀτσάλι, βγήκε ἓνας λαὸς καινούργιος, σὰν νὰ πρωτογεννήθηκε... Καὶ τὸ Μεσολόγγι εἶναι τὸ στεφάνωμα τῶν ἀγῶνων τῶν πρὶν ἀπ' τὸ 21 γιγάντων! Ἐκεῖ μέσα στὸ Μεσολόγγι ἔδωσαν τὸ καλὸ τους ἀντάμωμα κι ἀδερφωθήκαν οἱ Ἑλληνικὲς παλληκαριές. Ἐκεῖ μέσα στὸ Μεσολόγγι ἔσμιξαν καὶ ἔκαμαν μιὰ παλληκαριὰ μεγάλη ὅλες οἱ κορφές τῆς Ἑλληνικῆς παλληκαριᾶς!²».

Γι' αὐτὸ τὸ Μεσολόγγι θὰ μιλήσουμε σήμερα... Γιὰ τὸ λιμνοχώρι μὲ τὴν ἀσήκωτη δόξα... γιὰ τὸ μέγα παράδειγμα ὄλων τῶν αἰῶνων θὰ ποῦμε σήμερα...

Ἔχουν πεῖ πὼς γιὰ τὸν κάθε νικητὴ δὲν ἀρκεῖ μονάχα ἡ νίκη. Χρειάζεται καὶ ἡ δόξα; ἡ φήμη. Ἄν λείπει ἡ φήμη, εἶναι τοῦτο σημάδι πὼς οἱ ἄλλοι ἀδιαφόρησαν καὶ ἡ ἀδιαφορία αὐτὴ μικραίνει τὴ χαρὰ τοῦ νικητοῦ... Ἔχουν πεῖ ἀκόμα πὼς συμπλήρωμα τῆς νίκης ἀπαραίτητο εἶναι ὁ ὕμνος, ποὺ σώζει ἀπ' τὸ θάνατο τὴ δόξα. Δὲν ξέρω ἂν ἓνας Καψάλης, ποὺ νίκησε τὸ θάνατο, εἶχε ἀνάγκη ἀπ' τὸ δικό μας τραγούδι, τὸν δικό μας τὸν ὕμνο. Ὅμως ξέρω καλὰ πὼς ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες δὲ μπορούμε νὰ ὑπάρξουμε χωρὶς τὴν ἀνεπτυγμένη μνήμη. Γιὰ τοῦτο πολὺ θυμόμαστε... Καὶ τότες εἶναι ποὺ θέλοντας καὶ μὴ τραγουδάμε τὴν προγονικὴν εὐκλεία καὶ μὲ τὸ τραγούδι τῆς εὐγνώμονος καρδιᾶς ἢ χορεύουμε ἢ κλαίμε...

Καὶ γιὰ τὸ Μεσολόγγι ποιὸ τραγούδι καὶ ποιὸς ὕμνος, ἀφοῦ τὸ ἴδιο εἶναι ἓνα τραγούδι; Γιατὶ «τὸ Μεσολόγγι δὲν εἶναι ἱστορία... Εἶναι ποίηση γραμμένη μὲ αἷμα καὶ μὲ φλόγα ἀπ' τὴν πιὸ καθαρὴ καὶ ὑψηλὴ πνοή, ποὺ ὁ θεὸς ἔχει φουσήσει σ' ἀνθρώπινα στήθη!³». Ποιὸς λόγος λοιπὸν θὰ μπορούσε νὰ «ἐξαρχέση πρὸς ὕμνον τοῦ μεγαλείου του;». Ἐνας Δαβὶδ στάθηκε κι' ἀντίκρουσε μὲ δέος τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας καὶ ἔκραξε: «ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα Σου, Κύριε!». Κι ἀδύναμος τώρα ὁ θεόπνευστος ἐκεῖνος Βασιλιάς καλεῖ τὰ κτίσματα τοῦ θεοῦ νὰ πλέξουν καὶ νὰ συνθέσουν μόνά τους ἐκεῖνα μὲ τὸ θαῦμα τῆς ζωῆς των τὸν ὕμνον τους στὸν Πλάστη... Ἀλλά, ἀδιάφορο...

1 Σ. Μελάς: «Ἑλληνικὴ Δημιουργία», ἀρ. 125/1953.

2 Ι. Βλαχογιάννης.

3 Σ. Μελάς: «Ἑλληνικὴ Δημιουργία», ἀρ. 125/1953.

Ψαλμὸς καὶ μέγας ὕμνος εἶναι κι ὁ θαυμασμός, ποὺ δὲν ἀφήνει τῇ γλῶσσα νὰ κινηθῆ, καί, πιὸ πολὺ, νὰ τραγουδήσει. Καί, ἂν τοῦτο εἶναι ἀλήθεια, τί τραγούδι θ' ἄπρεπε νὰ περιμένετε ἀπ' τὸν ταπεινὸ προσκυνητὴ ποὺ στέκει τώρα σὲ τοῦτο τὸ βῆμα, γιὰ τὸ Μεσολόγγι καὶ γιὰ τὴ νύχτα ἐκείνη τῶν Βασιῶν, γιὰ τὸν τόπο ἐκεῖνον, ποὺ κάποτες «ἡ θάλασσά του εἶχε πλημμυρίσει ἀπὸ αἷμα καὶ τὸ χῶμα του μαυρίζει ἀπ' τὴ φωτιά;». Τὸ εἶπε κι ὁ Ποιητής⁴:

Τὰ πιὸ γλυκά, τὰ πιὸ ἀκριβὰ τραγούδια
τ' ἀνθρώπινα τὰ χεῖλη δὲν τὰ λένε...
Τὰ πιὸ γλυκά, τὰ πιὸ ἀκριβὰ τραγούδια
βουβὰ οἱ ψυχὲς τὰ τραγουδοῦν καί... κλαῖνε...

Νὰ σιωπήσουμε... καὶ νὰ προσευχηθοῦμε; θὰ ἦταν τὸ καλύτερο ποὺ θὰ εἶχαμε νὰ κάνουμε... Μὰ, ἀφοῦ εἶναι ἀνάγκη νὰ μιλήσουμε, ἄς ποῦμε ὅ,τι μπορεῖ νὰ εἰπωθῆ...

Στὶς ἱστορίες τῶν λαῶν τῆς γῆς ὑπάρχουν κοντὰ στὰ ἀπλᾶ ἐπεισόδια καὶ ἀναφέρονται καὶ πράξεις, ποὺ φτάνουν στὸ θαῦμα. Στὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀντίθετα πολὺ λίγα ἐπεισόδια ἀπλᾶ βρίσκει κανεὶς κοντὰ στὰ θαύματα, ποὺ δὲν ἔχουν μετρημό! Πτώσεις; Τρανές, καταποντιστικές...

Ἄλλ' ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο εἶναι καὶ οἱ ἐθνικὲς μας ἀναστάσεις ὑπέρλογοι. Καὶ θὰ ἔφτανε μιὰ μόνο πτώση καὶ μιὰ ἀνάσταση: 1453... 1821, ποὺ μ' αὐτὲς ἡ Πατρίδα θάπαιρνε τὴν πρώτη θέση στὴ σειρά τῶν Ἐθνῶν. Τὴν πτώση τοῦ 1453, γιὰτὶ δὲν ὑπάκουσε γιὰ νὰ χαθῆ, καὶ τὸ 1821 γιὰτὶ ἀναστήθηκε!

1453... Γιὰ 400 χρόνια δὲν θάνθιζαν σὰν πρῶτα τὰ δέντρα... Τὰ πάντα «λερωμένα ἀπ' τὸ ὄνειδος τῆς σκλαβιάς». Ἔτσι ἄρχιζε τὸ πικρὸ τὸ παραμῦθι: «Σὲ τοῦτο τὸν τόπο ζοῦσε μιὰ φορὰ κ' ἕναν καιρὸ ἕνας λαὸς δυνατὸς καὶ ὠραῖος, ὅσο εἶναι καὶ ὁ οὐρανὸς του. Μὰ εἶχε βαρεῖα τὴν τύχη καὶ χάθηκε... καὶ πάει...». Ἀλλά, πῶς μπορεῖ νὰ χαθῆ ἐκεῖνο, ποὺ μάρτυρες σκλάβοι τὸ εἶχαν ἀκριβὰ πληρώσει; Κι ὅταν εἶναι κάτι, ποὺ τὸ ἀγαπᾶνε μάρτυρες, δὲ χάνεται ποτέ! «Σοῦ πελεκοῦν μὲ τὸ χατζάρι καὶ σοῦ τρίβουν τὰ κόκκαλα μὲ τὸ σφυρὶ καὶ σὺ ὁ μάρτυρας σὰν τὴ στουρναρόπετρα σπιθοβολᾶς» καὶ κατακαῖς! Σοῦ βάζουν τὴ θηλιὰ στὸ λαιμὸ καὶ σὺ ὁ μάρτυρας, ἔτσι ὅπως εἶσαι πιὸ ψηλὰ ἀπὸ κείνους ποὺ ἀσεβοῦνε στὸ σπαραγμὸ σου, τοὺς κεραυνοβολεῖς μὲ τὴν καυτερὴ ἀνάσα σου... Σὲ σουβλίζουν σὰν ἄρνι καὶ σὲ στρώνουν στὴ φωτιά καὶ σὺ ὁ μάρτυρας χαμογελᾶς... σίγουρος πῶς ἐσὺ θὰ κάψεις τοὺς ἄκαρδους βασανιστὰς σου μὲ τὴν φωτιά ποὺ θ' ἀνάψει ὁ μέγας πόνος σου... Σοῦ παίρνουν ἀπ' τὴν ἀγκαλιά γιὰ γενίτσαρο τὸ ἀγόρι σου ἢ γιὰ τὴν ντροπὴ τοῦ χαρεμιοῦ τὴν κόρη σου, καὶ σὺ τότε... ὦ τότε... ὁ σπαραγμὸς τῆς καρδιάς σου φέρνει μπροστὰ στὰ μάτια σου, δὲ βαστᾶς πιά, ἐκείνη τὴν ἡμέρα, ποὺ ἄργειε νᾶρθαι...

4 Γ. Μαρκοράς.

Μάρτιος 1821

Ἔτσι ἄστραψε ἡ μέρα ἐκείνη τοῦ Μαρτιοῦ στὰ 1821. Μέρα ποὺ ἄλλαξε τὰ πάντα καὶ ἔκαμε τὰ δόντια ἐκείνα, ποὺ 400 χρόνια ἔτριζαν ἀπὸ λαχτάρα, τὰ δόντια τοῦ ραγιᾶ, νὰ γίνουν σπαθιά καὶ γιαιταγάνια, ρομφαῖες χαλασμοῦ! Ἦταν τότε ποὺ ἐδῶ σὲ τούτη τὴν ὥραία, μὰ βασανισμένη γῆ, φανερώθηκε τὸ πλάσμα τὸ πεντάμορφο καὶ τὸ δυνατό, ποὺ τόσο καιρὸ μὲ λαχτάρα καρτεροῦσαν: ἡ θεὰ Ἐλευθερία, ποὺ μὲ μιὰ φωνὴν Ἀρχαγγέλου ἐφώνησε καὶ πρόσταξε τοὺς ραγιᾶδες νὰ σηκωθοῦν. Καὶ οἱ σκλάβοι τὴν ἄκουσαν... τὴν ἔνωσαν, γιατί εἶχε βγεῖ μέσα ἀπ' τὰ κόκκαλά τους, κι ἀνατρίχιασαν... καὶ πετάχτηκαν ἀπάνω δυνατοὶ καὶ ὠραῖοι! Καὶ τὸ μέγα γεγονός ἀπλώνεται καὶ ψηλώνει... Καὶ τὸ Μεσολόγγι μας τὸ ταπεινὸ ὀρθὸ κι αὐτό! Στὶς 20 κι ὅλας τοῦ Μαριοῦ τοῦ 1821 μπαίνει στὸν Ἀγῶνα! Ἀλλά, ἄς τὰ ποῦμε μὲ τὴ σειρά τους.

Το Μεσολόγγι φάνηκε στὴν Ἱστορία πολὺ ὕστερα ἀπ' τὸ 1500. Λίγο ὕστερα ἀπ' τὰ 1570 τὸν πρῶτο συνοικισμό τοῦ Μεσολογγίου (Μεσολόγγι - MESSO - LAGHI - μέσα στὴ λίμνη - λιμνοχώρι) ἀπετέλεσαν ναυτικοί, ποὺ κατέβηκαν ἀπ' τὴν Πάργα καὶ τὶς Δαλματικές ἀκτές. Τὸ λέει κι ὁ Ποιητής:

Ἦρθες μὲ μιὰ κουρσάρικη γαλέρα...
Ταμπούρι ἔφαχνες νάβρεις καὶ χωσιά...

Οἱ πρῶτοι κάτοικοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀλιεία:

Κουρσάρος κ' ἐρωτεύτηκες τὴ λίμνη
τὴν ἡμερὴ καὶ γίνεσαι ψαράς...

Στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνος ἔχει ἀναπτύξει ναυτιλία ζηλευτή:

Ἦστερα καπετάνιος μιᾶς γολέτας
ἄπλωσες τὰ φτερὰ τοῦ ταξιδιοῦ
ἀπὸ τῆς Μαύρης θάλασσας τὶς ἄκρες
ἴσαμε τοὺς γιालοὺς τοῦ Μισιριοῦ!

Πολὺ γλῆγορα «ἡ πολίχνη ἐκείνη τῶν ἀπλῶν φαραδῶν ἐξελίχτηκε σὲ πόλη ναυτικὴ μὲ περίφημα ναυπηγεῖα⁵» καὶ ἓνα ὑπολογίσιμο πνευματικὸ κέντρο μὲ τὴν περίφημη Παλαμαϊκὴ Σχολή.

Στὰ 1770, ὅταν οἱ Ἕλληνες πίστεψαν πὼς οἱ Χριστιανοὶ Ρῶσοι θὰ βοηθοῦσαν ν' ἀποτινάξουν τὸ ζυγὸ καὶ ἐπανεστάτησαν, τὸ Μεσολόγγι βγήκε πρόθυμα στὸν Ἀγῶνα:

Νά... ὁ λυτρωτὴς ὁ Μόσκοβος... Καὶ πρῶτος
κουρσάρος πάλε ἐσὺ κι ἀρματολός!
ὁ λυτρωτὴς ὁ Μόσκοβος ὁ πλάνος
πάει μὲ τὰ διαβατάρικα πουλιά...

Καὶ τότε... τὸ ναυτικὸ τοῦ Μεσολογγίου καταστρέφεται καὶ ἡ πόλη πυρπολεῖται:

Λιμνοθάλασσα, λιάπικο χατζάρι
σ' ἀλικοβάφει... θάνατος κ' ἐρμιά...

ὁ τότε Γάλλος Πρόξενος Πατρῶν ἔγραφε: «Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας καὶ νύκτας ἡ πόλις τοῦ Μεσολογγίου ἐκαίετο... Ὀλίγοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἐσώθησαν ἀπὸ τὴν σφαγὴν, καταφυγόντες εἰς τὰ Ἐπτάνησα...». Καὶ κατὰ μιὰ πολὺ περίεργη σύμπτωση τὸ κακὸ τοῦτο ἔγινε: στὰ 1770 στὶς 10 Ἀπριλίου - σημειῶστε το αὐτό... - στὶς 10 Ἀπριλίου, δηλ.

5 Κ. Στασινόπουλος: «Τὸ Μεσολόγγι».

56 ἀκριβῶς χρόνια πρὶν ἀπὸ μιὰν ἄλλη τραγικὴ 10ῃ Ἀπριλίου, τὴ νύχτα τῆς Ἐξόδου στὰ 1826...

Ἀλλὰ «ὅπως γίνεται πάντα ὕστερα ἀπ' τὴν καταστροφή, ποὺ οἱ τάφοι πρασινίζουν... τὰ καμμένα σπίτια ξαναχτίζονται καὶ τὰ δέντρα ξαγιομίζουν καρποὺς καὶ τὰ βοσκοτόπια ἀντηχοῦν πάλι ἀπὸ λογῆς λαλήματα φλογέρας καὶ πουλιῶν⁶», ἔτσι (ἔγινε) καὶ τώρα.... Τὸ Μεσολόγγι ξαναχτίστηκε καὶ προώδεψε. Ἔπρεπε, βλέπετε, νὰ βρισκεται στὴ θέση του γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴ μοῖρα τοῦ Ἕθνους, ὅταν Ἐκεῖνο θὰ τὸ καλοῦσε ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια...

Ἀλλά... τὸ λιμνοχώρι ἐκεῖνο «μὲ τὴ θάλασσα τὴ ρηχὴ καὶ τὴν ἡμερὴ» δὲν εἶχε κανένα λόγο καὶ νὰ ὑποπτευθῆ, κἂν πὼς θὰ γινότανε ποτὲ ἡ πόλη μὲ τὴν ἀσήκωτη δόξα. Ἀπλωμένο ὅπως εἶναι στὴ θάλασσα δὲν ἔχει τίποτε ἀπ' τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ποὺ κάνουν τὶς πόλεις ὀχυρές. Ἕνα μαλακό, ταπεινό, ἡμερο σκηνικό: «Μιὰ ρηχοθάλασσα μὲ τὰ ἰβάρια, τὰ προιάρια καὶ τὰ σταλίκια... μὲ τοὺς γλάρους, μὲ τὶς ἐλιές, μὲ τὰ περιβόλια...». Καὶ ὅμως αὐτὸς ὁ τόπος ἦτανε τὸ κλειδὶ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς, ἢ «πύλη τῆς Χερσονήσου», ὅπως τὸ εἶπαν⁷. Ὅποιος τότε εἶχε τὸ Μεσολόγγι κρατοῦσε στὸν ἔλεγχό του τὸ δρόμο, ποὺ ἄρχιζε ἀπ' τὴν Ἥπειρο καὶ ἔφτανε στὶς Αἰτωλοακαρνανικὲς ἀκτὲς στὸν Πατραϊκό. Ἔτσι θὰ εἶχε εὐκόλο τὸ πέρασμα στὸ Μωριᾶ, ἐκεῖ ποὺ ἡ φωτιὰ τοῦ ξεσηκωμοῦ ἦτανε μεγαλωμένη. Ἀπ' τὸ δρόμο Λαμίας - Ναυπάκτου δὲν ἦταν εὐκόλο τὸ πέρασμα στὸ Μωριᾶ. Θυμηθῆτε τὴν Ἀλαμάννα, τὴ Γραβιά. Ἔμενε ὁ δρόμος Ἄρτας - Μεσολογγιοῦ... Νά, ποῖα ἦταν ἡ στρατηγικὴ σημασία τῆς θέσεως καὶ νὰ γιὰτὶ ὁ ἐχθρὸς βάλθηκε νὰ καταλάβῃ τὸ Μεσολόγγι, νὰ τὸ συντρίψῃ, ποὺ τοὺς χαλοῦσε τὰ σχέδια...

6 I. Μ. Παναγιωτόπουλος: Τὸ αἶτημα τῆς Λευτεριᾶς («Ὀμιλίαι τῆς γυμνῆς ψυχῆς»).

7 Ν. Μοσχόπουλος: «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις κατὰ τοὺς Τούρκους ἱστοριογράφοις».

Ὀκτώβριος 1822

Ἐνα πλῆθος Ἀρβανῖτες, 20.000, φτάνουν μπροστὰ στὸ Μεσολόγγι τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1822. Οἱ πολιορκούμενοι μὲ ἀρχηγοὺς τὸ Μάρκο Μπότσαρη καὶ τὸ Γιώργη Κίτσο - ἀδερφὸ τῆς Κυρὰ-Βασιλικῆς τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ - ἀμύνονται. Φτάνει ὁ Δεκέμβρης καὶ οἱ ἐλπίδες τῶν πολιορκητῶν ἔχουν λιγοστεύσει. Κι ἀποφασίζεται γενικὴ ἐπίθεση γιὰ τὴ νύχτα τῶν Χριστουγέννων. Τὸ «φρούριο» - ἄς τὸ ποῦμε φρούριο... - θὰ ἔμενε ἀφύλαχτο, γιὰτὶ οἱ Χριστιανοὶ θὰ πῆγαιναν στὶς Ἐκκλησίες... Ἄν μπορούσαν νὰ μάθουν τί τοὺς περίμενε... Κι ὁ Χριστιανὸς Γιάννης Γούναρης, κυνηγὸς στὴν ὑπηρεσία τοῦ Βρυῶνη, κατάφερε νὰ πει στοὺς Μεσολογγίτες τὸ μυστικὸ... Καὶ τσακίζονται μπροστὰ στὸ χάντακα οἱ πολιορκητές... καὶ κυνηγοῦνται ὡς πέρα ἀπ' τὸν Ἀχελῶο... Ἦταν τότε ποὺ ἐκεῖ εἶχε σταθῆ ὀλόρθη ἡ Πρόμαχος Ἐλευθερία:

Πῆγες εἶς τὸ Μεσολόγγι
τὴν ἡμέρα τοῦ Χριστοῦ,
μέρα ποὺ ἄνθισαν οἱ λόγγοι
γιὰ τὸ τέκνο τοῦ θεοῦ.
Σοῦ ἦρθε ἐμπρὸς λαμποκοπώντας
ἡ θρησκεία μὲ ἓνα Σταυρό,
καί, τὸ δάχτυλο κινώντας
ὅπου ἀνεῖ τὸν οὐρανό,
σ' αὐτό, ἐφώναξε, τὸ χῶμα
στάσου ὀλόρθη, Ἐλευθεριά!

Δεύτερη ἀπόπειρα ἐπιχειρεῖται στὰ 1823. Θυμηθῆτε τίς ἐπιχειρήσεις τοῦ Καρπενησιοῦ, ὅπου ἔδωσε τὴ ζωὴ του ὁ σταυραηγὸς τοῦ Σουλιῦ Μάρκος Μπότσαρης. Καὶ ἔχουμε συνέχεια... Ἔπρεπε νὰ καθαριστοῦν οἱ λογαριασμοὶ μὲ τὸ πεισματάρικο Μεσολόγγι... Ἀλλὰ καὶ οἱ Μεσολογγίτες βλέπουν τὴ θύελλα ποὺ σίγουρα καὶ γρήγορα θ' ἄρθει. Γιὰ τοῦτο κάτι ἔπρεπε νὰ κάμουν, κάποια μέτρα νὰ λάβουν...

Λοιπὸν... τὸ πρῶτο «φρούριο», αὐτὸ ποὺ εἶχε γίνει βιαστικὰ στὶς πρῶτες μέρες τῆς Ἐπαναστάσεως, γκρεμίστηκε τώρα γιὰ νὰ γίνει ἄλλο. Ἀνοίχτηκε τάφρος πλάτους 8-9 μέτρων καὶ βάθους 2-3, μήκους δὲ 884 μέτρων ἀπ' τὴ μιὰ ἄκρη τῆς θάλασσας (ἀπ' τὴ Μαρμαροῦ) ὡς τὴν ἄλλη τὴν ἀνατολικὴ (στοῦ Καλιαντέρη). Ἔτσι οἱ δυὸ θάλασσες ἔσμιξαν καὶ ἡ πόλη ἔμεινε στὸ μέσα μέρος πρὸς τὴ λιμνοθάλασσα, σὰν νησί. Ἐνα σύστημα τάφρων καὶ ἀντιτάφρων μὲ βάση τὴν τάφρο τῶν 884 μέτρων, ποὺ γέμισε νερό. Τὸ προπέτασμα ὑψώθηκε, ἐπλάτυνε καὶ στερεώθηκε μὲ τοίχους καὶ μὲ πασσάλους. Κατὰ διαστήματα, στὰ «ἐξέχοντα» μέρη, κατασκευάστηκαν κανονοστάσια, οἱ περίφημες «τάπιες»: σωροὶ χῶματα πλεγμένα μὲ κορμούς δέντρων καὶ μεγάλες πέτρες καὶ πίσω ἀπ' αὐτές... ψυχὴ καὶ γιαταγάνι... Τὸ ὅλο «φρούριον» ἔφερε 48 κανόνια. Σὲ κάθε προμαχώνα ἔδωσαν καὶ ἓνα ὄνομα ἐνδόξου ἀνδρός, ποὺ εἶχε κάποια σχέση μὲ τὸν ἀγῶνα τῆς πόλεως ἢ κάποια ἄλλη ἱστορία, κάποιο κῦρος... Μιαούλης, Φραγκλῖνος, Μακροῆς, Μπότσαρης... ἔτσι γιὰ νὰ δίνουν καὶ τὰ ὀνόματα αὐτὰ κάτι ἀπ' τὴ δική τους γοητεία στὴ δόξα, ποὺ ἐσώριαζαν στὴν Ἱστορία τὰ χωμάτινα ἐκεῖνα προχώματα... Καὶ δὲν ὑπῆρξε περίπτωση ποὺ οἱ ὑπερασπισταὶ τοὺς νὰ ντροπίασαν τὰ ὀνόματα αὐτὰ, ποὺ οἱ τάπιες ἔφεραν καμαρώνοντας!

Αὐτὸ ἦταν τὸ «φρούριο», ὁ «φράχτης», ποὺ ἐτσάκισε στρατιῆς καὶ κατήσχυε στρατάρχες! Καὶ ἔγινεν ἔτσι, γιὰτὶ ἦταν «ταμπούρι ἀπὸ χῶμα ἄῦλο... ταμπούρι ἀπ' τὴ

μοῖρα φυλαγμένο... κάστρο στοιχειωμένο μὲ τὸ αἷμα.... κάστρο ἀχάλαγο κι ἀπ' τὸ δράκο τὸν καιρό⁸...».

Καὶ τώρα τὸ Μεσολόγγι εἶναι ἕτοιμο νὰ παίξει τὸ ρόλο, ποῦ τοῦ ἔγραψε ἡ μοῖρα... νὰ ἐπαληθεύσει ἐκεῖνο ποῦ προφητικὰ δυὸ χρόνια πρὶν εἶχε πεῖ ὁ Σολωμός:

«Τέτοιο χῶμα

.....

εἶν' ἱερὸ προσκυνητᾶρι
καὶ δὲ θέλει πατηθῆ
ἀπὸ βάρβαρο ποδᾶρι
πᾶρεξ ὅταν χαλαστῇ!⁹

8 I. Βλαχογιάννης.

9 Δ. Σολωμός: «Ὁδὴ εἰς τὸν Μπάιρον»,

Ἀπρίλιος 1825

Στις 15 Ἀπριλίου τοῦ 1825 φτάνει μπροστὰ στὴν πόλη τὸ πρῶτο ἐχθρικό σῶμα. Γράφει ὁ Μάγερ¹⁰. «Σήμερον τὸ πρωὶ περὶ τὰς 3 ὥρας οἱ ἐχθροί, διηρημένοι εἰς μικρὰ σώματα, ἔφθασαν εἰς τοὺς ἐλαιῶνας μας καὶ συναθροίζονται ὅλονέν. Μερικοὶ ἰδιοὶ μας ἔτρεξαν πρὸς ὑπάντησίν των καὶ ἀκροβολίσθησαν μὲ αὐτούς. Ἀπὸ τοὺς ἡμετέρους ἐλαβώθη εἷς, ἀπὸ δὲ τοὺς ἐχθροὺς ἐφονεύθη ὁ σημαιοφόρος των...». Τὴν ἐχθρικήν αὐτὴν πρωτοπορεία ἀκολουθεῖ τὸ κύριο ἐκστρατευτικό σῶμα ὑπὸ τὸν Κιουταχῆ Πασᾶ, ἐνῶ ὁ στόλος ὑπὸ τοὺς πασᾶδες Χοσρέφ καὶ Γιουσούφ ἔζωσε τὴν πόλη. Ἡ δύναμη τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγιοῦ φτάνει τὶς 4.000 καὶ ὁ ἄμαχος πληθυσμὸς τὶς 8.000, ἐναντι ἐχθρικής δυνάμεως 30.000!

Καὶ τὸ δράμα ἀρχίζει. Εὐθύς ὁ ἐχθρὸς ἐπρότεινε παράδοση. Οἱ πολιορκούμενοι παρέτειναν ἔντεχνα τὶς διαπραγματεύσεις ὥσπου ἔφτασαν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1825. Ὑδραϊκά καράβια μὲ τρόφιμα καὶ τότε στὶς νέες προτάσεις ἀπαντοῦν «τὰ κλειδιά τοῦ Μεσολογγιοῦ εἶναι κρεμασμένα στὶς μπουῦκες τῶν κανονιῶν μας!» καὶ ὑπογράφουν: Μακρῆς, Μπότσαρης, Τζαβέλας, Στουρνάρης, Ραζηκότσικας, Κίτσος, Κοντογιάννης, Λιακατᾶς, Μάγερ, Σπυρομίλιος, Φωτομάρας, Χατζηπέτρος... Φτάνει ὁ Δεκέμβρης καὶ ὁ Κιουταχῆς δὲν ἔχει ἐπιτύχει τίποτε. Καὶ ἔρχεται τώρα ὁ Ἰμπραήμ, ὁ ἐρημωτῆς τοῦ Μωριᾶ, μὲ 10.000.

Ὁ Μάγερ γράφει¹¹: «Χθὲς τὸ ἑσπέρας ἡ γενναία φρουρά μας εἶδε καὶ Ἀραβικὰς φάλαγγας ἐρχομένας ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴν ἐναντίον μας ὀδηγουμένας ἀπὸ Γάλλους ἀξιωματικούς... Γάλλοι σπεύδουν νὰ μεταχειρισθοῦν τὴν καλλιέργειαν τῆς μαθήσεώς των διὰ νὰ διδάξουν τοὺς ἐχθροὺς τὴν τέχνην τοῦ πολέμου... Πῶς ὁ καιρὸς μεταβάλλεται! Ἄλλοτε τὰ Χριστιανικὰ γένη ἐπολέμουν εἰς τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τῶν Μωαμεθανῶν μὲ πρώτην τὴν Γαλλίαν... Σήμερον Γάλλοι ὑπὸ τὴν ἡμισέληνον καταπολεμοῦν τοὺς ὑπὸ τὴν σταυροφόρον σημαίαν Χριστιανούς... Αἰνίγματα... τὰ ὁποῖα ὁ χρόνος καὶ ἡ Ἱστορία θέλουν λύσει μίαν ἡμέραν...». Καὶ ὁ νέος πολιορκητῆς ὑπόσχεται νὰ μπεῖ στὴν πόλη μέσα σὲ δυὸ ἐβδομάδες!... Εἶχε λησμονήσει ὅμως ὅτι «ἐδῶ τὸ λένε Μεσολόγγι!». Διατάσσεται γενικὸς ἀποκλεισμὸς ἀπὸ ξηρὰ καὶ θάλασσα. Στὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» πάλι διαβάζουμε¹²: «Σήμερον ἐπανηγουρίσθη ἡ χαρμόσυνος ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων καὶ ἡ ἀνάμνησις τῆς πρὸ τριῶν ἐτῶν - 25 Δεκεμβρίου τοῦ 1822 - γενομένης λαμπρᾶς νίκης μας κατὰ τοῦ Ὁμὲρ Πασᾶ. Οἱ Γάλλοι ἀνεβίβασαν τὰς Ἀραβικὰς φάλαγγας ἐπὶ τόπου ὑψηλοῦ καὶ τοὺς ἐδίδασκαν τὰ κινήματα τῆς πολεμικῆς τέχνης καὶ τὸν τρόπον τοῦ ὀρμᾶν ἐναντίον εἰς τὰ τεῖχη... Ἡ φρουρά μας, ἐθεώρει μὲ ἀταραξίαν ταῦτα καὶ ἔλεγε: Καθάρματα, εἶσθε ἱκανοὶ νὰ διδάξετε τοὺς ἀπίστους πῶς νὰ ἐφορμοῦν κατὰ τῶν φρουρίων, ὄχι ὅμως καὶ ἐναντίον εἰς στήθη πολεμοῦντα ὑπὲρ πίστεως καὶ Πατρίδος!».

Οἱ ἐπιθέσεις γίνονται ὄλο καὶ πιὸ σκληρές. ὁ ἐφοδιασμὸς τῶν πολιορκουμένων ὄλο καὶ πιὸ δύσκολος. Καὶ ὅμως κρατοῦν. Ἔτσι ὁ ὑπερήφανος Ἰμπραήμ, ταπεινωμένος τώρα ποὺ οἱ προθεσμίες ἔχουν περάσει, ἀναγκάζεται νὰ δεχτῆ τὴ σύμπραξη τοῦ Κιουταχῆ, ποὺ τόσο καιρὸ εἶχε περιφρονηθῆ καὶ περίμενε χαϊρέκακα... Ἠνωμένοι

10 Μάγερ: «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ τῆς 15.4.1825.

11 Μάγερ: «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ τῆς 13.12.1825.

12 Μάγερ: «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ τῆς 25.12.1825.

τώρα οἱ δυὸ ἀντίπαλοι καὶ ὁ κλοιὸς σφίγγει καὶ ὄλο σφίγγει... καὶ ὁ ἐχθρὸς ὄλο καὶ νέα σχέδια καὶ νέους τρόπους ἐπιθέσεων ἐφευρίσκει. Ἄλλὰ καὶ οἱ πολιορκημένοι ὄλο καὶ τοὺς ἀντιμετωπίζουν μὲ τὴ γνώριμη ἐκείνη ἀξιωσύνη, ἐφευρίσκοντας κι αὐτοὶ ὄλο καὶ νέους τρόπους ἀποκρούσεως, ποὺ καμμιὰ τέχνη πολέμου δὲν εἶχε ὡς τότε διδάξει στοὺς ἀγράμματους ἐκείνους - μὰ ἐκπληκτικούς στρατάρχες!

Μέσα στὴ λιμνοθάλασσα ὑπάρχουν πολλὰ νησιά... ἀλλὰ, τί νησιά; «Χαμηλὲς λουρίδες στεριᾶς καμωμένης ἀπὸ λάσπη καὶ πασπαλισμένης μὲ ἄμμο... Ἐκεῖ ἡ πέτρα εἶναι σπάνιο περιστατικό, ἐπίσης τὸ δέντρο... Μόνο καμμιὰ συκιά, ἕνας εὐκάλυπτος, μιὰ ἰτιά... κ' ἕνα πλῆθος ἀρμυρίκια καὶ βοῦρλα, ποὺ μεγαλώνουν μὲ τὸν ἄνεμο καὶ μὲ τὸ θαλασσινὸ νερό¹³...».

Τρία ἀπ' αὐτὰ τὰ νησιά: τὸ Βασιλάδι, ἡ Κλείσοβα καὶ ὁ Ντολμᾶς ἔπαιξαν τὸ ρόλο προγεφυρωμάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας. Μὲ ὀλιγάριθμες φρουρὲς καὶ ὑποτυπώδεις ὀχυρώσεις ἐκράτησαν ἐπὶ μῆνες... κ' ἔτσι ἐξασφάλιζαν τὴν ἐπικοινωνία τῆς πολιορκουμένης πόλεως μὲ τὸν ἔξω κόσμο καὶ τὸν ἐφοδιασμό της μὲ τρόφιμα καὶ πολεμοφόδια. Κάποτες ὅμως ὁ κλοιὸς ἔσφιξε πολὺ... καὶ τὰ μάτια αὐτὰ τῆς λιμνοθάλασσας πέφτουν... πρῶτα τὸ Βασιλάδι, ὕστερα ὁ Ντολμᾶς... κι ὁ ἀνεφοδιασμός σταματάει... Τώρα νέος ἐχθρὸς, σκληρὸς καὶ ἀδυσώπητος ἐχθρὸς προστίθεται: ἡ πείνα... «Ἀπὸ τὰ μέσα Φεβρουαρίου τοῦ 1826 - γράφει ὁ Κασομούλης - ἄρχισαν πολλὲς φαμελιὲς νὰ στεροῦνται τὸ ψωμί. Μιὰ γυναῖκα ἐτελείωσε τὴν τροφήν καὶ μυστικὰ μαζί μὲ ἄλλες δύο φαμελιὲς ἔσφαξαν ἕνα γαῖδούρι καὶ τὸ ἔφαγαν... Μιὰ συντροφιά Κραββαριτῶν εἶχε ἕνα σκύλον καὶ κρυφὰ καὶ αὐτοὶ τὸν ἔσφαξαν καὶ τὸν ἐμαγειρεύσαν. Ἡμέραν παρ' ἡμέραν αὐξάνουσα ἡ πείνα ἔπεσε καὶ ἡ πρόληψις τοῦ νὰ τρώγουν ἀκάθαρτα καὶ ἄρχισαν ἀναφανδὸν πλέον νὰ σφάζουν ἄλογα, γαῖδούρια καὶ νὰ τὰ πουλοῦν... καὶ ποῦ νὰ προφτάσουν τὸν πεινασμένο κόσμο; Ὁ συνεργάτης τοῦ τυπογράφου Μεσθενέα ἔσφαξε καὶ ἔφαγε μίαν γάταν καὶ ἔβαλε τὸν ψυχογιὸν τοῦ καπετὰν Στουρνάρη καὶ ἐσκότωσε ἄλλη μίαν... Τοῦτος παρεκίνησε καὶ ἄλλους νὰ πράξουν τὸν ἴδιον καὶ εἰς ὀλίγας ἡμέρας γάτα δὲν ἔμεινε! Ὁ ἰατρὸς Στεφανίτσης ἀπὸ τὴ Λευκάδα ἐμαγειρεύσε τὸν σκύλον του μὲ λάδι, ἀπὸ τὸ ὁποῖον εἶχαμε ἀρκετόν, καὶ ἐπαινοῦσε τὸ φαγί του ὅτι ἦτο τὸ πλέον νόστιμον! Περὶ τὲς 15 Μαρτίου ἀρχίσαμεν τὲς πικραλῆθρες, χορτάρια τῆς θάλασσας. Τὸ ἐβράζαμεν πολλὲς φορές ἕως ποῦ ἔβγαινε ἡ πικράδα καὶ τὸ ἐτρώγαμεν μὲ ξύδι ὡσὰν σαλάτα. Ἐδόθησαν καὶ εἰς τοὺς ποντικούς καὶ ἦτον εὐτυχῆς ὁποῖος ἠδύνατο νὰ πιάσει ἕναν! Βατράχους δὲν εἶχαμεν κατὰ δυστυχίαν!...». Τώρα δὲ βλέπεις παρὰ μονάχα σκιῆς... «Κορμιὰ σκυφτὰ μισόγυμνα... ἀρμοὶ καὶ κατακλείδια ἀχνὰ ξεπεταγμένα... μάτια βαθουλά..., κούφια κουφάρια ἀπ' τὴν πείνα χορτασμένα γονατισμένα ἀπ' τὴ συμφορὰ¹⁴...». Καὶ ὅμως τίποτα δὲ βάζουν μὲ τὸ νοῦ... Μονάχα τ' ἅγιο ψωμάκι κάπου λίγο παρακαλᾶνε νὰ βρεθῆ... ἡ λαχτάρα τῆς ζωῆς γίνεται πιὸ ζωντανή... Κι αὐτὸ ὁ ἐχθρὸς τὸ ξέρει... καὶ κάνει νέες προτάσεις δελεαστικὲς γιὰ παράδοση... Κ' ἐκεῖνοι οὔτε ν' ἀκούσουν!

Ἀλλὰ... ποιοὶ ἦσαν τέλος πάντων αὐτοὶ; Τί ἦταν τέλος πάντων αὐτὴ ἡ Φρουρά, ποῦ εἰς πείσμα ὄλων τῶν πειρασμῶν κρατοῦσε; «Ἡ Φρουρά» γράφει ἕνας χρονικογράφος ἀγωνιστῆς¹⁵ «εἶχε συνηθίσει νὰ βαστᾶ τὸ τσαπί, τὸ φτυάρι καὶ τὸ ντουφέκι εἰς τὸ χέρι. Ἐτρεχαν ὄλοι ἀπὸ τὸν πόλεμον εἰς τὴν ἐργασίαν καὶ ἀπὸ τὴν

13 I. M. Παναγιωτόπουλος.

14 I. Βλαχογιάννης: «Ἀστραπόκαμα», διήγημα (Συλλογὴ «Τὰ μεγάλα χρόνια»).

15 N. Κασομούλης: «Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά».

ἐργασίαν εἰς τὸν πόλεμον. Ἴδου ἡ διασκέδασίς των: μὲ τὸ σπαθὶ εἰς τὴν μέσσην ἢ μὲ τὸ γιαταγάνι εἰς τὸ ζουνάρι, μὲ τὲς πιστόλες πάντοτε εἰς τὴν θέσιν των ἀκουράστως, Ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται ἀμίμητοι διὰ τὴν καρτερίαν, ἀμίμητοι διὰ τὴν ἀφοβίαν, ἀμίμητοι διὰ τὴν ὁμόνοιάν των. Μὲ δεμένα τὰ μανίκια τῶν ὑποκαμίσεων ὅπισθεν εἰς τὲς πλάτες, μὲ τοὺς βραχίονας ἔξω, ἔτρεχαν νὰ δώσουν βοήθειαν ὅπου ἀκούγεται αὐξανόμενος ὁ πόλεμος! Ἄφηναν τὸ γουδί, τοὺς ντετζερέδες, τὴν καλύβαν καὶ ἔτρεχαν! Ὁ πόλεμος εἶχε καταστήσει εἰς τὴν ἀκοήν των ὡσάν μία μουσικὴ καὶ τόσο εἶναι τοῦτο ἀληθινὸν ὅπου, ἂν κανένα μεσημέρι ἢ ἀπὸ ζέστην ἢ ἀπὸ ἄλλο τι ἔπαυεν ὁ πόλεμος, ἦτον τὸ πᾶν εἰς ἀθυμίαν... Ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται πνιγμένοι εἰς τὸν καπνόν, εἰς τὸν κονιορτὸν καὶ τὸν ἰδρῶτα καὶ ἀλειμμένοι τὸ πρόσωπον καὶ τὰς χεῖρας ἀπὸ τὴν πυρίτιδα, μὲ βραχνιασμέγες φωνές, ἐφαίνοντο βουτηγμένοι εἰς τὸ αἶμα ἀπὸ τὰ ποδάρια ἕως εἰς τὴν κορυφήν ὡσάν μακελλεῖς, ἄλλοι ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς ὅπου ἐφόνευον, ἄλλοι ἀπὸ τοὺς δικούς των πληγωμένους ἢ φονευμένους πὸ ἐσθλῶν, ἄλλοι ἀπὸ σφαῖραν, ἄλλοι ἀπὸ βόμβαν... Τὸ νερὸν εἰς τὲς στέρνες εἶχε γίνῃ ἓνα μίγμα ἀλλόκοτον... Ὅ,τι, ἤθελες εὕρισκας μέσα: μυαλά, ἐντόσθια, αἶμα... καὶ αὐτοὶ ἔπιναν ἀπ' αὐτό...». Αὐτὴ ἦταν ἡ Φρουρά. Ἄνθρωποι ἀπλοῖκοι καὶ πρωτόγονοι, πὸ ἀπὸ κάποιαν εὐλογία τοῦ θεοῦ ἐστάλησαν καὶ δίδαξαν, ὅπως ἄλλοτε κάποιοι ἄλλοι φαράδες στὴ Γαλιλαία, τὴν τρανὴ ἀλήθεια ὅτι «ὁ ἄνθρωπος τότες ἀξίζει τὴν ἀνθρωπιά του ὅταν ἀποφασίζει νὰ πεθάνει, ἀφοῦ δὲν τὸν ἀφήνουν νὰ ζήσει ἐλεύθερος¹⁶... Ἐλευθερία... «Θεῖο πιετό» τὴν εἶπαν, ποῦ πρέπει στὸν ἀληθινὸ ἄνθρωπο νὰ εἶναι ἓνα μὲ τὸ αἶμα του καὶ σὲ μιὰ ἀναλογία μισὸ καὶ μισὸ, ὥστε τὸ ἓνα νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χωρὶς τὸ ἄλλο! Εἶναι κάτι τὸ ἀσύλληπτο, πὸ γιομίζει τὸν ἄνθρωπο γιὰ νὰ δίνει νόημα στὴ ζωὴ του. Δὲν εἶναι κάτι πὸ βρῖσκει ὁ ἄνθρωπος ἔξω ἀπ' τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ μιὰ πραγματικότητα, πὸ ἢ τὴν ζεῖ κανεὶς ἢ δὲν τὴν ζεῖ! Ἡ Ἐλευθερία «πραγματώνεται μέσα στὸ βαθύτατο στρῶμα τῆς ψυχῆς μας, κάτι πὸ φυτρώνει μέσα στὴ ρίζα τῆς ψυχῆς μας, κάτι πὸ ταυτίζεται μὲ τὴν εὐψυχία μας καὶ ἐξασφαλίζει τὴν εὐδαιμονία μας¹⁷...» ἢ, ὅπως τὸ θέλει ὁ Περικλῆς στὸν Ἐπιτάφιο «τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον». Ἡ ἴδια λοιπὸν ἡ εὐτυχία μας μὲ βασικὴ προϋπόθεση τὴν εὐψυχία. Γιὰ τοῦτο δὲν εἶναι δῶρο πὸ χαρίζεται, ἀλλ' ἀγαθὸ πὸ κατακτᾶται μὲ θυσίες! Δὲν εἶναι τύχη, ἀλλὰ ἄθλος, ὅπως τὴν εἶδε ὁ Ποιητὴς καὶ ὅπως τὴν ζητοῦν οἱ Ἐλεύθεροι πολιορκημένοι! Γιὰ τοῦτο, ὅταν σοῦ τὴν στερήσουν, τὴν λαχταρᾶς... Καὶ εἶναι αὐτὴ σου ἡ λαχτάρα, πὸ σὲ κάνει νὰ μὴ λογαριάζεις «τοὺς ἀμέτρητους θανάτους εἴτε λαμπροπερίχυτοι ἀπ' τὴν φεγγοβολὴ τῆς δόξας καὶ τῆς νίκης ἔρχονται εἴτε μακρόσυρτοι μέσα στὸν παιδεμὸ τοῦ φριχτοῦ βασανισμοῦ τῆς πείνας καὶ τῆς ἀρρώστειας¹⁸...». Ἔτσι τὴν εἶχαν καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ Μεσολογγιοῦ! Γιὰ τοῦτο, ὅταν πλέον εἶχε καταστήσει «οἱ ἄνθρωποι νὰ μὴ βρῖσκουν γῆς νὰ πατήσουν καὶ οἱ πεθαμένοι γιὰ νὰ κοιμηθοῦν», ἀποφασίστηκε εἰς πείσμα ὄλων τῶν πειρασμῶν καὶ τῶν περιστάσεων καὶ τῶν ὑποσχέσεων, ἀποφασίστηκε ἡ Ἔξοδος!

16 I. M. Παναγιωτόπουλος.

17 K. Γεωργούλης.

18 K. Γεωργούλης.

Ἡ ᾽Εξοδος...

᾽Ω... ἂν μπορούσαμε νὰ νιώσουμε αὐτὴ τὴ στιγμή τι ἐσήμαινε αὐτὴ ἡ λέξη!... ᾽Εξοδος... Καὶ ἦταν τότε, ποὺ εἶχε ἔρθει ἡ ᾽Ανοιξη... Μιὰ ᾽Ανοιξη ἀλλιώτικη γιὰ τοὺς μάρτυρες ἐκείνους... Ἡ φύση βρισκότανε «στὴν καλὴ καὶ στὴ γλυκειὰ τῆς ὥρα...». «Τὰ μάτια τῶν λουλουδιῶν ἀνοίγαν χαρούμενα στὸ φῶς... καὶ ὁ κόσμος τῶν ἐντόμων, ποὺ δὲν ὑποψιάζεται τὸ δράμα, πανηγυρίζει... ᾽Ηταν τότε, ποὺ εἶχε ἔρθει ὁ Πειρασμός... ποὺ κάνει καὶ τοὺς ἀπελπισμένους νὰ θέλουν νὰ ζήσουν! Τὸ νὰ θέλει νὰ πεθάνει κανεὶς σὲ μιὰ δύσκολη, σὲ μιὰν ἄθλια τῆς ζωῆς περίσταση, εἶναι νοητό, εἶναι ἀνθρώπινο... ᾽Εκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει καὶ νὰ παραδεχτῆ ὁ νοῦς, εἶναι τὸ νὰ ἔχεις τὴ δύναμη νὰ ἀρνιέσαι τὴ ζωὴ, ὅταν ὅλα βρίσκονται «στὴν καλὴ καὶ τὴ γλυκειὰ τους ὥρα...», ὅταν ὅλα τὰ πάντα γύρω σου σὲ καλοῦν καὶ σένα νὰ ζήσεις... Ὁ πειρασμὸς δρᾷ καὶ πιέζει καταλυτικά, γιὰτὶ «ἐνσαρκώνεται σὲ ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ κάμψει τοὺς ἀδυνάτους... ἐνσαρκώνεται στὴν ὁμορφιά, στὶς μυρουδιές, στὸ μαγικὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ, στὰ λουλούδια, στὶς πεταλοῦδες, στὸν ἔρωτα¹⁹». Χαρὰ θεοῦ ὅλα τριγύρω... «Ἡ ζωὴ ἀνασταίνεται μὲ ὅλες τὶς χαρὲς λαχταριστή²⁰...»

μὲ χίλιες βρῦσες χύνεται, μὲ χίλιες γλῶσσες κραίνει;
«Μάγεμα ἢ φύση κι ὄνειρο στὴν ὁμορφιά καὶ χάρη...
᾽Οποῖος πεθαίνει σήμερα χίλιες φορὲς πεθαίνει!²¹

Λίγο ἀκόμα κι ὁ Πειρασμὸς πρέπει νὰ νικήσει... Καὶ ὅμως! Οἱ μάρτυρες θὰ ἀποφασίσουν... καὶ θὰ προτιμήσουν τοὺς χίλιους θανάτους, ἀφοῦ δὲ βολεῖ νὰ ζήσουν σὰν ἄνθρωποι. «᾽Ἐπρεπε, γιὰ νὰ στεργιώσει ἡ οἰκοδομὴ τοῦ ἐθνικοῦ μας Ναοῦ, νὰ στοιχειώσῃ σὰν τῆς ᾽Αρτας τὸ γιοφύρι κάποια ζωὴ στὰ θεμέλια. ᾽Ἐπρεπε στὴ ρίζα τῆς κάποιοις μεγάλος χαμὸς νὰ συντελεσθῇ... Καὶ τότε γιὰ στοιχειὸ πρόσφερε τὴ ζωὴ του τὸ Μεσολόγγι²²». Καὶ τὸ καταπληκτικώτερο: τὴν ἀπόφαση αὐτὴ γιὰ τὴ θυσία, ποὺ εἶναι ἄρνηση ζωῆς, τὴν ἐπῆρε ὅχι ἓνα ἄτομο ξεχωριστά, μεμονωμένα, ἀλλὰ ὁμόφυχα ἓνας λαὸς! Καὶ τὴν ἐπῆραν ὅλοι μαζί, γιὰτὶ εἶχαν φτάσει «στὴν ἀντίληψη» τῆς Λευτεριάς, ποὺ, ὅταν σὲ κυριέψει, σοῦ σβῆνει κάθε ἄλλη σκέψη... Αὐτοὶ οἱ καταπληκτικοὶ ἄνθρωποι τοῦ Φράχτη πίστεψαν πῶς ἔτσι «ἔπρεπε» νὰ κάμουν... Νὰ ποῦνε σὰν τὸν Παπαφλέσσα ἀπάνω ἐκεῖ στὸ Μανιάκι: «Παπαγιώργη, ἦρθε ἡ ὥρα νὰ τὸ καταλάβουμε: πρέπει νὰ πέσουμε γιὰ νὰ ἀναστηθοῦμε στὴν ψυχὴ τοῦ ᾽Εθνους, Κατάλαβέ το, Παναγιώργη, τὸ ὁμορφο παραμῦθι, ποὺ μᾶς ἔνωσε καὶ μᾶς ξεσήκωσε στὸ μεγάλο ξεκίνημά μας, ξεθώριασε καὶ θέλει αἷμα γιὰ νὰ ζωντανέψει... Πρέπει νὰ πεθάνουμε γιὰ νὰ τὸ θρέψουμε... νὰ γίνουμε κ' ἐμεῖς οἱ ἴδιοι παραμῦθι. Βέβαια, μᾶς πονάει νὰ μὴ ζήσουμε νὰ ἀπολάψουμε τὸ ᾽Εθνος λεύτερο... Μὰ δὲν ξεχνᾶω, παιδί σὰν ἡμῶνα, μιὰ μέρα ποὺ ὁ παπούλης μου, ὀγδόντα χρονῶν ἄνθρωπος, φύτεψε μὲ τὰ χέρια του κάτι δεντράκια τόσα δά... Καὶ τὸν ἀναγελοῦσα μέσα μου, γιὰτὶ οὔτε τὸν ἴσκιο τους θὰ χαιρότανε ποτὲς οὔτε τὸν καρπὸ τους θὰ γευόταν... Κατάλαβα ὅμως τί ἔκανε, ὅταν μεγάλωσα καὶ κάθησα ἐγὼ στὸν ἴσκιο τους καὶ ἔφαγα ἐγὼ τὸν καρπὸ

19 Ν. Τωμαδάκης: «Ὁ Σολωμὸς» (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 15).

20 Ι. Πολυλάς

21 Δ. Σολωμὸς: «Ἐλεύθεροι πολιορκημένοι (Σχεδιάσμα Β')».

22 Κ. Τσάτσος: (ἀπὸ ὁμιλία του στὸ Ἡρῶο τοῦ Μεσολογγίου τὴν Κυριακὴ τῶν Βαγιῶν τοῦ 1949).

τους... Ἄς φυτέψουμε καὶ μεῖς τὰ δέντρα μας... Νὰ τι περιμένει ἀπὸ μᾶς ἡ Πατρίδα!²³».

Στὶς 6 Ἀπριλίου τοῦ 1826 συνέρχονται στὴν πλατεῖα τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς οἱ: Επίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ - ὁ περίφημος ἄξιος Δεσπότης ποὺ ἔζησε λεπτὸ μὲ τὸ λεπτὸ τὸ δρᾶμα τῆς πολιορκίας - Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, ὁ περίφημος Πατρῖνος πληρεξούσιος, Πρόεδρος τῆς Διευθυντικῆς Ἐπιτροπῆς, Ἰάκωβος Μάγερ, Χρῆστος Καψάλης, Θανάσης Ραζηκότσικας, Νότης Μπότσαρης, Δημήτρης Μακρῆς, Κίτσος Τζαβέλας καὶ ἄλλοι πολιτικοὶ καὶ καπετανεῖοι καὶ ἀποφασίζουν νὰ βγοῦν τῶν Βαΐων, ξημερώνοντας 10 Ἀπριλίου. Τὴν ἴδια μέρα ἔγινε λογαριασμὸς καὶ βρέθηκαν: 5.500 γυναικόπαιδα, 1.500 ντόπιοι καὶ ξένοι δίχως ἄρματα, 3.600 πολεμιστὰι - καὶ ἀπ' αὐτοὺς μάλιστα οἱ 600 ἄρρωστοὶ καὶ λαβωμένοι... δηλ. κάπου 10.000 ὄλοι καὶ ὄλοι... Μελετήθηκε τὸ σχέδιο τῆς Ἐξόδου καὶ τότε ὁ Δεσπότης Ἰωσήφ ὑπαγόρευσε στὸν Κασομούλη τὸ πρακτικὸ ποὺ ἄρχιζε ἔτσι:

«Ἐν ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος, βλέποντες τὸν ἑαυτὸν μας, τὸ στράτευμα καὶ τοὺς πολίτας, μικροὺς καὶ μεγάλους, παρ' ἐλπίδα ἐστερημένους ἀπὸ ὅλα τὰ κατεπιέγοντα ἀναγκαῖα τῆς ζωῆς καὶ ὅτι ἐπληρώσαμεν τὰ χρέη μας ὡς πιστοὶ στρατιῶται τῆς Πατρίδος εἰς τὴν στενὴν ταύτην πολιορκίαν καὶ ὅτι, ἐὰν μίαν ἡμέραν περισσότερο ὑπομεινόμεν, θέλομεν ἀποθάνει ὄρθιοι εἰς τοὺς δρόμους... θεωροῦντες ἐκ τοῦ ἄλλου ὅτι κάθε ἐλπίς βοηθείας καὶ προμηθείας ἐξέλιπε τόσον ἀπὸ θάλασσαν καθὼς καὶ ἀπὸ ξηρὰν ὥστε νὰ δυνηθῶμεν νὰ βαστάξωμεν, ἐνῶ εὐρισκόμεθα νικηταὶ τοῦ ἐχθροῦ, ἀπεφασίσαμεν ὁμοφώνως: Ἡ Ἐξοδὸς μας νὰ γίνῃ εἰς τὰς δύο ὥρας τῆς νυκτὸς τῆς 10ης Ἀπριλίου 1826, ἡμέραν Σάββατον ξημερώνοντας τῶν Βαΐων».

Κασομούλης

Καὶ ἀρχίζει ἡ ἐτοιμασία... γιὰ τὸ πανηγύρι! «Ἐξεδόθη ἡ ἀπόφασις», γράφει ὁ ἀγωνιστῆς χρονικογράφος²⁴ «τὰ γυναικόπαιδα νὰ ἀκολουθήσουν τοὺς ἰδικούς των καὶ οἱ ἄρρωστοὶ νά... μείνουν... καὶ ἡ εἶδησις διεδόθη. Μὲ τὴν μεγαλυτέραν χαρὰν καὶ εὐχαρίστησιν αἱ γυναῖκες ἤρχισαν, νὰ συμμαζώνουν τὰ πράματά των τὰ ἐλαφρότερα καὶ νὰ τὰ δένουν μπάλες, νὰ καλοῦν τοὺς διαβαίνοντας στρατιώτας νὰ πάρουν καὶ ν' ἀλλάξουν τὰ λερωμένα ροῦχα των μὲ καινούργια... Ἔβλεπες ἕναν ἀγῶνα προετοιμασίας νὰ γίνεταί μὲ τόσην ἀταραξίαν καὶ μὲ γέλια... Καὶ ἔτρεχαν εἰς τοὺς δρόμους ἄλλοι ἐδῶθεν καὶ ἄλλοι ἐκεῖθεν μὲ τὰ φανάρια ὅπως τὲς ἡμέρες τῶν ἀγρυπνιῶν τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος... Ὅλη νύχτα ἐργασθέντες ἐμετάθεσαν τοὺς ἀσθενεῖς εἰς τὰς μεγάλας οἰκίας καὶ τοὺς ἔβαλαν τὰ ἀναγκαῖα φουσέκια καὶ... νερόν...».

Σὲ λίγο... ἦρθε ἡ ὥρα... ἡ φοβερὴ ὥρα... Εὐθὺς ἀπ' τὲς πρώτες στιγμὲς οἱ Ἐξοδιτεὲς βρέθηκαν μπροστὰ σὲ ἕναν ἐχθρὸ ποὺ περίμενε... Πῶς ἔμαθαν οἱ Τοῦρκοὶ τὸ σχέδιο τῆς Ἐξόδου;

Γιὰ τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἔχουν εἰπωθῆ πολλά. Ἄλλος εἶπε πῶς ὁ προδότης ἦταν Βούλγαρος... Ἄλλος πῶς ἦταν Τοῦρκος... ὁ Σπυρομήλιος γράφει²⁵: «Κατὰ δυστυχίαν εὐρίσκετο εἰς τὸ Σῶμα τοῦ Στρατηγοῦ Ἀντρέα Ἰσκού ἕνας Τοῦρκος, ὅστις ἕως τότε εἶχεν φερθῆ καλά. Ποτὲ δὲν εἶχεν δώσει αἰτίαν νὰ τὸν ὑποπτευθῶσιν διὰ τὴν διαγωγὴν

23 Σ. Μελάς: «Ὁ Παπαφλέσσας» (δρᾶμα).

24 Ν. Κασομούλης: «Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά».

25 Σπυρομήλιος: «Ἀπομνημονεύματα τῆς Β' πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου».

του. Οὗτος λοιπὸν πρὸ τῆς Ἐξόδου, ἅμα ἐνύκτωσεν, ἐλιποτάκτησεν καὶ ἐπήγεν εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον καὶ εἰδοποίησεν τοὺς Βεζυράδες περὶ τῆς Ἐξόδου, περὶ τοῦ σχεδίου καὶ περὶ τῆς ὥρας μάλιστα, ὥστε οἱ Βεζυράδες ἔλαβον ὅλα τὰ μέτρα διὰ νὰ ἐξολοθρεύσουν τοὺς ἐξερχομένους». Ὁ Ἀρτέμιος Μίχος²⁶ γράφει: «Ἐνῶ παρεσκευάζοντο πάντες διὰ τὴν Ἐξοδὸν, ἐδραπέτευσε ἐκ τοῦ φρουρίου ὁ ψυχογιὸς ἐνὸς τῶν εἰς τὴν Συνέλευσιν παρευρεθέντων ἀξιωματικῶν τοῦ Τσόγκα, ἐκ τοῦ Σώματος τοῦ Ἴσκου. ὁ δεκαπενταετῆς οὗτος Ὁθωμανός, εἷς ἐκ τῶν αἰχμαλωτισθέντων εἰς Ζαπάντι τῆς Τριχωνίδος κατὰ τὸ 1821, βαπτισθεὶς καὶ λαβὼν τὸ ὄνομα Ἰωάννης, μεταβὰς εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον ἐφανερώσε ὅλον τὸ σχέδιον εἰς τοὺς ἐχθρούς, τὴν ὥραν τῆς Ἐξόδου, τὰς θέσεις ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ἐγίνετο ἡ Ἐξοδος κ.λ.π. Οὕτω οἱ ἐχθροὶ ἐπληροφορήθησαν καὶ τὰς λεπτομερείας τοῦ σχεδίου μολονότι εἶχον πληροφορηθῆ καὶ πρὸ ἡμερῶν παρὰ ἐτέρου λιποτάκτου, Βουλγάρου, αἰχμαλωτισθέντος εἰς τινὰ ἔξοδον τῆς φρουρᾶς ὅτι προητοιμάζετο Ἐξοδος». Ἐνας σύγχρονος Ἱστορικός²⁷ στὸ ἔργο του «Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων» ἀναφέρει ἀπόσπασμα ἐκθέσεως τοῦ τότε Αὐστριακοῦ Προξένου στὴν Κωνσταντινούπολη, πὺν λέει: «Κατ' ἐπίσημον ἀνακοίνωσιν τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως ὁ καταδώσας τὸ σχέδιον τῆς Ἐξόδου εἰς τὸν Κιουταχὴν ἦτο νεαρὸς Τοῦρκος αἰχμάλωτος κατορθώσας νὰ διαφύγῃ ἀπὸ τὸ πολιορκημένον Μεσολόγγι. Ἄλλοι τέλος εἶπαν ὅτι οἱ πολιορκηταί, ἐφαρμύζοντας ἀντισχέδιο, ἔβαλαν δικούς των νὰ φωνάξουν «πίσω, στὰ κανόνια μας» γιὰ νὰ προκαλέσουν σύγχυση. Ὅπως κι ἂν ἐγίνε, ἀπ' αὐτὴ τὴ στιγμή ἄρχισε ἡ σφαγή...

Λοιπὸν... ἡ Ἐξοδος... ἀλλὰ γι' αὐτὴν κάθε περιγραφή θὰ περιίττευε. Τίποτα δὲν θὰ μπορούσε νὰ παραστήσει ἔστω κι ἀχνὰ τὸ δράμα τοῦ μυριοδοξασμένου χαλασμοῦ. Ὁ Κασομούλης²⁸ ἐπεχείρησε μιὰ περιγραφή... «Ὅλη ἡ πεδιάς ἔβραζεν ἀπὸ τὴν ἀνταυγάζουσαν φωτιά, ἡ δὲ λαμπράδα αὐτὴ διέδιδε τὸ φῶς ἐκεῖνο, πὺν ἐσκορπίζετο ἕως τὸ Βασιλάδι καὶ τὴν Κλείσοβα καὶ εἰς ὅλην τὴν πεδιάδα καὶ ἐβαστοῦσεν ἕως εἰς ἐμᾶς. Ὁ ἀνὰ τὴν πόλιν τουφεκισμὸς ἔδειχνε τὴν λάμψιν ὡσὰν πλῆθος πυγολαμπίδων! Ἀκούγετο ὁ βρασμὸς τῶν φωνῶν, τῶν ντουφεκιῶν, τῶν ἐκρηγνυομένων πυριτοθηκῶν καὶ ὑπονόμων, ἕνας συγκεχυμένος, ἕνας ἀπερίγραπτος τρομερὸς ἦχος! Φοῦρνος ἀναμμένος ἐφαίνετο ἡ πόλις...». Καὶ ὁ Διονύσιος Σολωμὸς στοὺς «Ἐλεύθερους πολιορκημένους» δὲν μιλάει γιὰ τὴν Ἐξοδο... Κλαίει βουβὰ τὸ μεγάλο τραγούδι τῆς Ἐξόδου... «θαρρεῖς καὶ λύγισε τὸ θαυμαστὸ ἐκφραστικὸ ὄργανο τοῦ Ποιητοῦ, ἴσως γιὰ τὸν πάγωνε ἡ τρομερὴ εἰκόνα... ἴσως γιὰ τὴν πέρα ἀπ' τὸ συγκεκριμένο γεγονός ἄρχισε νὰ βλέπει μὲ κεῖνα τὰ μάτια, τὰ δικά του τὰ μάτια, τὴ βαθύτερη προσπάθεια τοῦ Ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἔξοδό του «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου», Ἡ ἔξοδος ἀπ' τὸ Μεσολόγγι ἦταν τὸ κορύφωμα τῶν ἡρωικῶν ἀγώνων τῶν Ἐλευθέρων πολιορκουμένων». Γιὰ τοῦτο ἡ Ἐξοδος ἀπ' τὸν κόσμον τοῦτον, πρέπει νὰ εἶναι τὸ κορύφωμα τῆς πνευματικῆς προσπάθειας τοῦ Ἀνθρώπου, τοῦ Ἀνθρώπου πὺν ἦτανε καὶ εἶναι ἕνας ἐλεύθερος πολιορκημένος μὲ τὴν ἔννοια πὺν ἔδωσε στὸν ὄρο ὁ Σολωμὸς²⁹». Ἔτσι ὁ Ποιητὴς περιορίζεται νὰ ἀκολουθήσει τὶς γυναῖκες ἐκεῖνες τὶς Μεσολογγίτισσες, πὺν εἶχανε βγεῖ στὴ Ζάκυθο γυρεύοντας γιὰ τοὺς πολιορκημένους. Καὶ λέει³⁰: «Καὶ

26 Α. Μίχος: «Ἀπομνημονεύματα».

27 Χ. Ἀγγελομάτης: «Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων».

28 Ν. Κασομούλης: «Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά».

29 Ν. Ἀποστολόπουλος: «Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐλεύθερος πολιορκημένος» (Νέα Ἑστία 731/57).

30 Δ. Σολωμὸς: «Ἡ γυναῖκα τῆς Ζάκυθος».

ἔσουνέβηκε αὐτὲς τὶς ἡμέρες, ὅπου οἱ Τοῦρκοὶ ἐπολιορχοῦσαν τὸ Μεσολόγγι καὶ συχνὰ ὀλημερνὶς καὶ κάποτες ὀληνηχτὶς ἔτρεμε ἡ Ζάκυνθο ἀπ' τὸ κανονίδι τὸ πολὺ. Καὶ κάποιες γυναῖκες Μεσολογγίτισσες ἐπερπατοῦσαν τριγύρω γυρεύοντας γιὰ τοὺς ἄντρες τους, γιὰ τὰ παιδιὰ τους, γιὰ τ' ἀδέρφια τους ποὺ πολεμοῦσαν... Στὴν ἀρχὴ ἐντρεπόντανε νάβγουνε καὶ ἐπροσμένανε τὸ σκοτάδι γιὰ ν' ἀπλώσουν τὸ χέρι. Ἀλλά, ὅταν οἱ χρεῖες ἐπερισσέψανε, ἐχάσανε τὴν ἐντροπὴ καὶ τρέχανε ὀλημερνὶς στὰ τρίστρατα, στὰ σταυροδρόμια, στὰ σπίτια τὰ ἀνώγεια καὶ τὰ χαμώγεια, στὶς ἐκκλησίες καὶ στὰ μοναστήρια γυρεύοντας... καὶ ἔλαβαίνανε χρήματα καὶ πανιὰ γιὰ τοὺς λαβωμένους... Καὶ ὅταν ἐκουραζόντανε, ἐκαθόντανε στ' ἀκρογιάλι κι ἀκούγανε... γιὰτὶ ἐφοβόντανε μὴν πέσει τὸ Μεσολόγγι...». Καὶ κεῖ μιὰ μέρα σὲ μιὰν ἄκρη μιὰ διηγιέται στὶς ἄλλες ἓνα τῆς ὄνειρο: «Εἶδα» λέει «πὼς κατέβαινα ἓναν κατήφορο κ' ἦταν σκοτάδι. Ἔλεγα θὰ γκρεμιζόμουνα στὸ ρέμα. Ἄκουγα τὴ βουὴ ἀπ' τὰ νερά. Καὶ εἶπα: Ἄη Γιώργη μου πολεμιστὴ, ἐσὺ ποὺ βοηθᾶς τοὺς τυραγνισμένους, κάμε σωτηρία στὸν κόσμο σου. Ἐκαμα τὸ σταυρό μου κ' ἔκαμα ν' ἀνεβῶ ἓναν ἀνήφορο. Μὰ ἦταν ἀνήφορος κοφτὸς καὶ τὸν σκαρφάλωνα μὲ τὰ γόνατα καὶ μὲ τὰ νύχια σὰ σκύλα... Ὅπου βλέπω μπροστὰ ἓναν ἀράπη καὶ μοῦ λέει: Ἐσὺ μὲ ποιὸν εἶσαι; Μὲ τὸ Μεσολόγγι, τοῦ λέω. Γέλασε αὐτὸς φριχτὰ καὶ μοῦδωσε μιὰ σπρωξιὰ καὶ κύλησα στὸ ρέμα. Ξανάρχισα νὰ ἀνεβαίνω καὶ νὰ πάλι ὁ ἀράπης... Μὲ ποιὸν εἶσαι, μοῦ λέει, Μὲ τὸ Μεσολόγγι, τοῦ λέω μὲ πείσμα, Μὲ ξανασπρώχνει αὐτὸς... μὰ ἐγὼ τώρα δὲν ἔπεσα στὸ ρέμα... καὶ προχώρησα! Καὶ εἶδα μιὰν ἐκκλησίαν καὶ βλέπω ἐκεῖ ὄλους τοὺς σκοτωμένους, ποὺ κρατοῦσαν κεριὰ στὰ χέρια. Βλέπω ἐκεῖ καὶ τὸν ἄντρα μου καὶ τὰ παιδιὰ μου... Βάλθηκα τότες νὰ χτυπᾶω τὴν πόρτα γιὰ νὰ μοῦ ἀνοίξουν νὰ πάω κοντὰ τους... μὰ δὲν κατάφερα τίποτες... κι ἄρχισα τὰ κλάματα... καὶ τότε ξύπνησα...». Καὶ λέει μιὰ ἀπ' τὶς ἄλλες γυναῖκες: «Ἐσύ, κυρά μου, ἀφοῦ σκοτώθηκε ὁ ἄντρας σου καὶ τὰ παιδιὰ σου, πάει, ξεμπερδέφεις... Τί ἄλλο χειρότερο μπορεῖς νὰ πάθεις; Τί κάνεις ἐμᾶς, ποὺ ἔχουμε ἐκεῖ τοὺς δικούς μᾶς, στὸ Μεσολόγγι καὶ ζοῦμε μὲ τὴ λαχτάρα πὼς τώρα θ' ἀκούσουμε τὸ κακὸ καὶ τώρα τὸ χειρότερο... Καλὰ λὲς Χριστιανὴ μου, ἀπαντάει ἡ χαροκαμένη, Καλὰ λὲς... τί θέλω ἐγὼ τώρα; Ἐγὼ πρέπει νὰ κλαίω ὄχι μόνο τοὺς δικούς μου... πρέπει νὰ κλαίω γιὰ ὄλους τοὺς σκοτωμένους καὶ νὰ πονᾶω γιὰ ὄλους τοὺς ζωντανούς σὰν νὰ ἦτανε ὄλοι δικοὶ μου, ἀδέρφια μου καὶ συγγενῆδες μου ἀγαπημένοι...». Καὶ μιὰ ἄλλη ἀπλώνοντας τὸ χέρι ἐφώνηξε; «Ἀδερφάδες μου, ἀκοῦτε... ἂν ἔκαμε ποτὲς τέτοιον σεισμὸ σὰν καὶ τώρα... τὸ Μεσολόγγι ἴσως νικάει... ἴσως καὶ πέφτει³¹...».

Καὶ ὁ Ποιητὴς³² συνεχίζει: «Μὲ συνεπῆρε τὸ πνεῦμα στὸ Μεσολόγγι. Καὶ δὲν ἔβλεπα μῆτε τὸ κάστρο μῆτε τὸ στρατόπεδο μῆτε τὴ λίμνη μῆτε τὴ θάλασσα μῆτε τὴ γῆ ποὺ ἐπάτουνα μῆτε τὸν οὐρανὸ! Πολιορκούμενους καὶ πολιορκισμένους καὶ ὅλα τὰ ἔργα τους καὶ ὅλα τὰ πάντα ἐκατασκέπαζε μαυρίλα καὶ πίσσα γιομάτη λάμψη, βροντὴ κι ἀστροπελέκι. Καὶ ὕψωσα τὰ μάτια καὶ τὰ χέρια καὶ εἶδα φωτισμένη ἀπὸ μιὰν ἀκατάπαυστη σπιθοβολὴ μιὰ γυναῖκα, ποὺ τὸ φόρεμά της ἦτανε μαῦρο σὰν τοῦ λαγοῦ τὸ αἷμα... καὶ ποὺ ἡ μύρια σπύθα ἄγγιζε τὸ φόρεμά της καὶ ἐσβενότουνε... Καὶ τότες ἀπλῶσε τὰ δάχτυλα στὴ λύρα, καὶ μὲ μιὰ φωνή, ποὺ νικοῦσε τὴν ταραχὴ τοῦ πολέμου καὶ ποὺ μοῦ φαινότανε πὼς θὰ τὴν ἀκοῦνε νησιὰ καὶ στεριές, τὴν ἄκουσα νὰ ψάλλει:

«Τὸ χάραμα ἐπῆρα

31 Β. Ρώτας: «Σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν κόψη...» (δρᾶμα).

32 Δ. Σολωμός: «Ἡ γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος».

τοῦ Ἥλιου τὸ δρόμο,
 κρεμώντας τὴ λύρα
 τὴ δίκαιη στὸν ὦμο,
 Κι' ἀπ' ὅπου χαράζει
 Ὡς ὅπου βυθᾶ,
 Τὰ μάτια μου δὲν εἶδαν
 τόπον ἐνδοξότερον
 ἀπὸ τοῦτο τὸ ἄλωνάκι...»

Εἶχανε συμφωνήσει νὰ μαζευτοῦν ὅσοι θὰ εἶχαν τὴν τύχη νὰ γλυτώσουν ἀπ' τὸ μακελιὸ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Συμιοῦ. Ὅσοι ἔφτασαν, ποιοὺς ξέρει πῶς, ὡς ἐκεῖ, ἔπεσαν στὰ χέρια τοῦ ἐχθροῦ, ποὺ ἐκεῖ περίμενε. Σώθηκαν δὲ σώθηκαν 1.300 ψυχές... Μέσα στὴν πόλη ἢ σφαγὴ τῶν γυμνασιοπαίδων, ὕστερα ἢ φωτιὰ τοῦ Καφάλη καὶ τὴν ἄλλη μέρα ἢ φωτιὰ τοῦ Ἀνεμομύλου ἀπ' τὸν ἥρωικὸ Δεσπότη Ἰωσήφ Ρωγῶν, ὀλοκλήρωσε τὸν χαλασμό... Τώρα «τῆς φωτιάς τὰ ἀποκαΐδια, ἄντρες καὶ γυναῖκες λιγοστές, σκυφτὰ κορμιὰ μισόγυμνα, στήθια στυμμένα, ἄρμοι καὶ κατακλείδια ἀχνὰ ξεπεταγμένα... ἄχαρη συντροφιά, πάνε τὸ δρόμο τους συρτὰ καὶ μεθυσμένα καὶ δὲ νιώθουνε οὔτε τὴν ἀπίστευτὴ τους λευτεριά, ποὺ ξαναβρόηκανε μονάχα αὐτοί³³...». Ἔτσι μέσα στὸ Μεσολόγγι καὶ ἓνα γῦρο ἀπ' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει στὴ ζωὴ τίποτα... τίποτα..

Ἐδῶ κρίνουμε σκόπιμο καὶ χρήσιμο νὰ ἀναφέρουμε ἓνα ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς, ποὺ ἔγραψε λίγες μέρες ὕστερα (26 Ἀπριλίου 1826) ἓνας ἱερωμένος Χριστιανός, ὁ Βικέντιος Μικκαρέλι, ποὺ διηύθυνε τότε τὸ Αὐστριακὸ Προξενεῖο τῶν Πατρῶν:

«Κατὰ τὴν ὥρα 1 1/2 τῆς νυκτὸς οἱ Ἕλληνες τοῦ Μεσολογγίου ἀνῆψαν δύο μεγάλας πυρᾶς εἰς τὰ πλάγια μέρη τῆς πόλεως καὶ τὸ ἀναμμα καὶ ἡ ἐμφάνισις τῶν πυρῶν καὶ ἡ ἔξοδος ὑπῆρξαν ταυτόχρονα ὡς μία πράξις. Θὰ ἠκούετε τὴν στιγμὴν αὐτὴν πόσον ἦτο τρομερὸς ὁ βρόντος τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τὸ ἀτελείωτον σύριγμα τῶν τυφεκίων, ὥστε μετὰ δύο ὥρας φοβερωτάτου πυρὸς ὅλοι ἔγιναν θῦμα ὀλίγων ἐπιμόνων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἡ Α. Υ. ὁ Ἰμπραήμ ἔσχε γενναιοτάτα αἰσθήματα φιλανθρωπίας! Ἡ χιλιάδες γυναῖκες καὶ παῖδες εἶναι τώρα αἰχμάλωτοι. Ὅλοι οἱ ἄρρενες ἀπὸ 12 ἐτῶν καὶ ἄνω ἐθανατώθησαν... καὶ 3.000 ζεύγη ὠτων συνελέγησαν καὶ ἀπεστάλησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν³⁴...».

Δὲν ἀξίζει νὰ σχολιάσουμε τὴν ἐπιστολὴ... «Τρεῖς χιλιάδες ζεύγη ὠτων ἐστάλησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν...». Ἐνα ἀπὸ τὰ «φιλάνθρωπα αἰσθήματα τοῦ Ἰμπραήμ», ποὺ εἶδε ὁ Μικκαρέλι... Κρατῆστε γιὰ τὴ μνήμη του τὴν ἀηδία σας...

Αὐτὴ εἶναι ἡ πικρὴ ἱστορία... Κλάμα καὶ μέγα πένθος σ' ὅλη τὴ γῆ... ὁ Γέρος τοῦ Μωριά γραφει. - «τὴν ἡμέρα τῶν Βαΐων ἔκαμαν γιουρούσι στὸ Μεσολόγγι οἱ ἥρωες τοῦ Μεσολογγιοῦ σὲ τόσες χιλιάδες ἀσκέρι, σὲ τόσα κανόνια, χαντάκια, καβαλλαρία... Μᾶς ἦρθε εἶδηση Μ. Τετράδη τὸ δειλινὸ, ποὺ εἶχε παύσει ἡ Συνέλευση καὶ ἤμαστε σὲ κάτι ἴσκιους. Μᾶς ἦρθε εἶδηση ὅτι τὸ Μεσολόγγι ἐχάθη... Ἔτσι ἐβάλαμε τὰ μαῦρα ὅλοι καὶ μισὴ ὥρα ἐστάθη σιωπὴ, ποὺ δὲν ἔκραине κανένας, ἀλλ' ἐμέτραγε ὁ καθένας μὲ τὸ νοῦ του τὸν ἀφανισμό μας... Βλέποντας ἐγὼ τὴν σιωπὴ ἐσηκώθηκα εἰς τὸ πόδι καὶ

33 Ι. Βλαχογιάννης: «Ἀστραπόκαμα», διήγημα (Συλλογὴ «Τὰ μεγάλα χρόνια»).

34 Ἀρχεῖον Ρώμα.

τοὺς ἐμίλησα λόγια διὰ νὰ ἐμψυχωθοῦν. Τοὺς εἶπα ὅτι τὸ Μεσολόγγι ἐχάθη ἀλλὰ ἐνδόξως καὶ θὰ μένει αἰῶνας ἢ ἀνδρεία: του!».

Καὶ ὁ Σπυρομίλιος συμπληρώνει μὲ ἐκείνη τὴν εἰλικρίνεια ποὺ διέκρινε τὸν περίφημο Βορειοηπειρώτη στρατηγό:

«Ἀπελπισία γενικὴ καὶ κατήφεια ἐκυρίευσε τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων ὄλων εἰς τὴν εἶδηση τῆς πτώσεως τοῦ Μεσολογγίου, ἐνῶ πρὸ ὀλίγων μηνῶν, ὅταν τοὺς ὀμιλούσαμεν περὶ αὐτοῦ ἐστοχάζοντο ὅτι τοὺς ὀμιλούσαμεν διὰ τὸ Πεκίνον (!) καὶ ἀντὶ νὰ ληφθοῦν μέτρα μὲ τὰ ὁποῖα ἐδυναμέμεθα νὰ ἐξολοθρεύσωμεν τὸν ἐχθρόν, ἄφηναν νὰ ἀπεράση αὐτὸς ὁ χρῆσιμος καιρὸς ἀδίκως καὶ ἀνοήτως διὰ νὰ ἀπελπιζώμεθα τώρα...».

...Ἀλλὰ παρασύρθηκα καὶ εἶπα τραγούδια γιὰ τὸ μέγα ἔπος τῆς νύχτας ἐκείνης τῶν Βαγιῶν, «ποὺ τὴν τρέμει ὁ λογισμὸς» καὶ τοῦτο παρὰ τὸ ὅτι πιστεύω ὅτι γιὰ τὰ μεγάλα τραγούδια - τραγούδι ἀκριβὸ εἶναι καὶ ἡ θυσία τοῦ Μεσολογγίου - δὲν ἔχουν θέση τὰ ἀνθρώπινα τραγούδια.

Ἐπαναλαμβάνω:

Τὰ πιὸ γλυκά, τὰ πιὸ ἀκριβὰ τραγούδια
τ' ἀνθρώπινα τὰ χεῖλη δὲν τὰ λένε...
Τὰ πιὸ ἀκριβὰ, τὰ πιὸ γλυκά τραγούδια
βουβὰ οἱ ψυχὲς τὰ τραγουδοῦν καί... κλαῖνε...

Λοιπὸν... «τέτοιο τραγούδι - σὰν τὸ τραγούδι τοῦ Μεσολογγίου - στόμα ἀνθρώπου δὲ θάπρεπε νὰ τὸ λέει... Τέτοιο τραγούδι μονάχα σ' ἅγιο βῆμα, ποὺ δὲν τῶχτισε χέρι ἀνθρωπινό, ἐκεῖ νὰ προσκυνιέται. Πρέπει κι ὁ ἦχος του νὰ μοιράζεται σὰν ἀπὸ δισκοπότηρο μὲ τὴ σταλαματιὰ σὰ γάργαρο νερὸ μαργαριτάρι σὲ φρυγμένα στόματα ἀνθρώπων, ποὺ δὲν ξέρουν ἄλλο παρὰ νὰ εὐγνωμονοῦν³⁵.

Ἀγαπητοὶ μου, τὸ θέμα μας ἦταν «τὸ Μεσολόγγι καὶ ἡ προσφορά του στὸν Ἀγῶνα τοῦ 21». Ἀπὸ ὅσα εἶπα πιστεύω πῶς φάνηκε καθαρὰ γιατί ἡ θυσία ἐκείνη ἐτάραξε τὸ σύμπαν καὶ ἔκρινε τὸν Μέγαν Ἀγῶνα καὶ ἔφερε τὰ Ναβαρίνα καὶ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Ἔθνους, «Ἡ πόλις τοῦ Μεσολογγίου» λέει ὁ Σπ. Τρικούπης «δοξάσσα τὴν Ἑλλάδα ζῶσα, ἔμελλε νὰ τὴν ἀναστήσει καὶ πεσοῦσα».

Νά, λοιπὸν, τί προσέφερε τὸ μέγα παράδειγμα τῆς Ἱστορίας. Παράδειγμα ἀγάπης ἀσύλληπτης στὴν Πατρίδα... Κάτι ποὺ τὸ εἶχαν μέσα στὸ αἷμα τους καὶ μέσα στὰ κόκκαλά τους οἱ καταπληκτικοὶ ἐκεῖνοι ἄνθρωποι: Τὸ εἶπε καὶ ὁ Ποιητῆς³⁶:

Ἵστερ' ἀπ' τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ
εἶν' ἡ ἀγάπη τῆς Πατρίδας!

Πρῶτα ὁ Θεὸς κ' ὕστερα ἡ Πατρίδα, Αὐτοῦ εἶχαν φτάσει οἱ ἀληθινοὶ ἐκεῖνοι ἄνθρωποι...

Νά, λοιπὸν, τί προσέφερε τὸ Μεσολόγγι. Προσέφερε ἐκεῖνο, ποῦ, ἅμα μπεῖ μέσα στὸ αἷμα σου, δὲν σοῦ ἐπιτρέπει ν' ἀγαπᾷς ἄλλο ἀπ' τὴν Ἑλλάδα, Προσέφερε ἐκεῖνο ποὺ ἐπιτάσσει νὰ ἀγωνίζεσαι χωρὶς συμβιβασμοὺς γιὰ τὴν Πατρίδα! Ὑψωσε τὴν Ἑλλάδα πύργο ὡς ψηλὰ καὶ ποὺ χωράει μέσα μας, γιατί εἶναι ὁ πύργος ἰδέα, ποὺ δὲν ἔχει ὕλικές διαστάσεις. Πύργος χτισμένος μὲ τὸ αἷμα καὶ μὲ τὸ δάκρυ καὶ μὲ τὸν

35 I. Βλαχογιάννης: «Ἀστραπόκαμα», διήγημα (Συλλογὴ «Τὰ μεγάλα χρόνια»).

36 Κ. Παλαμᾶς.

στεναγμό, γιὰ νὰ χωράει ἔτσι σ' ὅποιαν καρδιά καὶ στὴν πιὸ δύσκολη ἀκόμα καὶ στὴν πιὸ ἄδρροση. Προσέφερε ἐκεῖνο, πού, ὅταν σὲ κυριέψει, σὲ κάνει νὰ βλέπεις τὴν Ἑλλάδα ὅπως εἶναι... μιὰ ὁμορφιὰ πέρα γιὰ πέρα! Καὶ γιὰ νὰ θυμηθῶ τὰ λόγια ἐνὸς δασκάλου μου: Μιὰ χούφτα χῶμα ἀπάνω σ' ἕναν ὄγκο βράχινον. Τρεῖς πόλεις ὅλες ὅλες. Ἕνα «χωριουδάκι στὴν πλαγιὰ τοῦ βουνοῦ... Λίγα σπιτάκια ἄσπρα καὶ χαμηλά. Λίγες λεῦκες... ἕνα κυπαρίσσι... ἕνα ρυάκι... Ἡ ἐκκλησιά, τὸ σχολιό, δυὸ ρίζες ἐλιές, ἕνα κλῆμα... ἡ μυρουδιά τῆς γῆς, πουρνάρι, θυμάρι καὶ φασκομηλιά³⁷...». Καὶ πάνω ἀπ' ὅλα φῶς... τὸ φῶς τοῦ ἡλίου, τὸ φῶς τῶν ἀστρων καὶ ὅλα φῶς! Χίλιων λογιῶν χρώματα... τοῦ πορφυροῦ ἢ θέρμη, ἢ διαφάνεια τοῦ λευκοῦ καὶ τοῦ γαλάζιου ἢ γλύκα. Μιὰ ὁμορφιά! Ἡ θάλασσα ἔχει καλωσύνη καὶ γαλανὴ φαιδρότητα... Τὰ δάση μοσχοβολοῦν... κι ὁ ἀέρας εἶναι ὅλος ζωὴ καὶ φρεσκάδα... Μιὰ ὁμορφιά! Γιατὶ σὲ τούτη τῇ γῇ μέσα εἶναι ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγιά, γύρω μας, στ' ἀπόσκια, στὶς κορφές, στὰ ρόδινα σύγνεφα τῆς αὐγῆς, στὸ ψιθύρισμα τοῦ ἀνέμου... Μιὰ ὁμορφιά... Κι ἂν μπορεῖς μὴ τὴν κλείσεις μέσα σου! Καὶ... γιὰ ὅλα τούτα τὰ δῶρα τοῦ θεοῦ δὲν ζητάει παρὰ τὴν ἀγάπη μας... Ἀγάπη, ὅμως, ζηλότυπη! Τέτοια πού νὰ μὴν περισσεύει γιὰ ἄλλον κανένα! Ἔστω κι ἂν χρειαστῇ νὰ μείνουμε μόνοι μας. Καὶ δὲν εἴμαστε ἄμαθοι... καὶ μπορούμε νὰ μείνουμε μόνοι χωρὶς νὰ φοβόμαστε πῶς θὰ πέσουμε σὲ συμβιβασμούς... Μόνοι μὲ τὰ σύμβολά μας καὶ μὲ τὶς σημαῖες μας καὶ μὲ τὸ Στρατό μας, ἐνωμένοι γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἐνωμένοι κι ἀγαπημένοι, μὲ τὰ βουνά μας, μὲ τὰ λουλούδια μας, μὲ τὰ λιθάρια μας, μὲ τὴ φτώχεια μας, μὲ τὰ φαρμάκια μας καὶ μὲ τὰ αἵματά μας, τὰ αἵματα τῶν πατεράδων μας καὶ τῶν ἀδερφιῶν μας, μὲ τὰ δικά μας αἵματα... Μόνο Ἕλληνες καὶ τίποτες ἄλλο:

Καὶ ἂν γίνεῖ ἔτσι, ἂν γίνεῖ κι ἀγαπηθῇ ἡ Πατρίδα μὲ πίστη κι ὅσο τῆς πρέπει, τότε δὲν θὰ πάψει ποτὲ νὰ θαμπώνει μάτια, νὰ σκλαβώνει καρδιές καὶ νὰ λυγίζει γόνατα! Ἄν γίνεῖ ἔτσι, τότες ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες θὰ μπορούμε νὰ λέμε μὲ «δίκαιη καύχηση» κατὰ τὸ ρῆμα τοῦ Ποιητοῦ (Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος) «ἔχουμε τὸ Μεσολόγγι μας» «γιὰ νὰ μπορούμε ἔτσι νὰ στεκόμαστε ὄρθιοι στὶς δύσκολες ἐθνικὲς μας περιστάσεις». Ἄν γίνεῖ ἔτσι, τότε...

«...θὰ περνοῦν μπροστὰ τῆς ὅλης τῆς γῆς τὰ ἄψυχα καὶ τὰ ζωντανὰ γιὰ νὰ λένε τὴν προσευχή τους... Γιὰ νὰ λένε; Ἑλλάδα, γῆ τῶν θρύλων καὶ τῶν μύθων τῶν ἀπίστευτων, τὰ δράματα τῆς μακραίωνης ζωῆς σου καὶ πέτρες ἐρράγισαν, συνέθλιψαν ψυχές καὶ καρδιές κατακομμάτιασαν! Γιὰ τοῦτο σὲ προσκυνοῦμε καὶ σὲ εὐλογοῦμε!³⁸».

37 Θ. Μάλλιος, Γεν. Ἐπιθεωρητῆς Μ.Ε.

38 Μ. Μαλακάσης: «25 Μαρτίου» - πεζόν.

Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Συμειοῦ μέσα στό καταπράσινο περιβάλλον.

Τὸ ἄγαλμα τοῦ Βύρωνος στὸν Κήπο τῶν ἡρώων.

Ὁ κήπος τῶν ἡρώων.

Ὁ ἀνεμόμυλος πού ἀνετίναξε ὁ Ἰωσήφ Ρωγῶν

Ἡ ἀφίξη τοῦ Βύρωνα στὸ Μεσολόγγι.

Τὸ μνημεῖο τῶν Φιλελλήνων.

Ἡ Αὐτοθυσία.

Ὁ Μαυροκορδάτος στὸ Μεσολόγγι μαζί με τοὺς ἀγωνιστές.

Τὸ βιβλίο διαμορφώθηκε σέ ψηφιακή μορφή ἀπὸ ἀντίτυπο
γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς ιστοσελίδας www.pentalofo.gr